

Ontwikkelingslanden in aardrijkskunde schoolboeken

Een onderzoek naar de representatie van ontwikkelingslanden in
aardrijkskundeboeken vanaf de jaren zestig

Thesis behorend bij de masteropleiding Geocommunicatie
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Juli 2010
Rianne Kwant
Begeleider: Tine Beneker

Inhoud

1 Inleiding	5
2 Ontwikkelingslanden en Ontwikkelingssamenwerking	6
2.1 De geschiedenis van het ontwikkelingsdenken	6
2.2 Wetenschappelijke theorieën over ontwikkelingssamenwerking	7
2.2.1 Modernisatie denken	7
2.2.2 Dependencia denken	9
2.2.3 Neoliberale aanpak	11
2.2.4 Post-development	12
2.2.5 Ontwikkelingssamenwerking in de 21 ^e eeuw	13
2.3 Ontwikkelingssamenwerking in Nederland	13
2.4 Kenmerken van een ontwikkelingsland	16
3 Aardrijkskunde onderwijs.....	18
3.1 De ontwikkeling van geografie als wetenschap	18
3.2 Aardrijkskunde onderwijs	18
4 Beeldvorming en representatie.....	21
4.1 Theorie bij beeldvorming.....	21
4.2 Beeldvorming en Geografie	22
4.3 Postkolonialisme en discours analyse	23
4.4 Ontwikkelingslanden in de media	26
5 Methode van onderzoek	28
5.1 Probleemstelling	28
5.2 Maatschappelijke relevantie	29
5.3 Inhoudsanalyse als onderzoeksmethode	29
5.4 Historische achtergrond inhoudsanalyse	29
5.5 Meeteenheden voor inhoudsanalyse.....	30
5.6 Beperkingen van dit onderzoek	32
6 Ontwikkelingslanden in aardrijkskunde schoolboeken	33
6.1 Eind jaren zestig en de jaren zeventig.....	33
6.2 Jaren tachtig, weinig verschillen	37
6.3 De jaren negentig, breuk met voorgaande decennia.....	39
6.4 Het nieuwe millennium, een nieuwe manier van behandelen	42
6.5 Casus: Indonesië als examenonderwerp in de jaren tachtig en nu.....	46
6.6 Conclusie	48
7 Othering en postkoloniale kritiek in aardrijkskunde boeken	51
7.1 Het Westen superieur?	51
7.2 Machtsrelaties?.....	55
7.3 Tegenstellingen?.....	56
7.4 Conclusie	58
8 Conclusie	59
Literatuurlijst	62

Bijlagen	66
Bijlage 1: Schoolboeken uit de analyse	66
Bijlage 2: Kenmerken per ontwikkelingstheorie	68
Bijlage 3: Resultaten analyse.....	69

1 Inleiding

De Nederlandse overheid geeft per jaar 0.8% van het bruto nationaal product uit aan ontwikkelingssamenwerking. Dat is heel veel vergeleken met andere landen. Voor 2010 is besloten dat er 600 miljoen euro minder te besteden is (minbuza, 2009). In crisistijd komt altijd weer de effectiviteit van hulp ter sprake. Minister Koenders moest het afgelopen jaar scherpe aanvallen van de oppositie doorstaan. Steeds meer mensen vragen zich af of het geven van hulp en het ontwikkelingsvraagstuk op zich, geen eindeloze vicieuze cirkel is waarin niks echt opgelost wordt (NRC Handelsblad, 3 nov, 2009).

Veel mensen hebben een mening over ontwikkelingslanden en ontwikkelingshulp. De meeste daarvan baseren hun mening op de opiniepagina's in de kranten en niet op feitelijke kennis. Er bestaat nog altijd een onvolledig beeld van het ontwikkelingsvraagstuk onder een groot deel van de bevolking (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009). Dit roept de vraag op hoe dat komt en hoe dat beter zou kunnen. Daarvoor kun je kijken naar de beïnvloeding van de media of de campagnes van NGO's. In dit onderzoek wordt echter terug gegrepen naar wat voor veel mensen de basis van hun kennis over ontwikkelingslanden en het ontwikkelingsvraagstuk vormt; het aardrijkskunde onderwijs op de middelbare school.

Het aardrijkskunde onderwijs biedt een goede basis voor het behandelen van de ontwikkelingsproblematiek. Er kan een goede context onderwezen worden waarin aandacht is voor de ruimtelijke, sociale, economische, culturele, historische en politieke aspecten van ontwikkelingslanden. Aardrijkskunde kan zo de lijm vormen die de relaties tussen al deze aspecten duidelijk maakt, verklaart en tot één geheel vormt (Anderson et. al., 2008).

In dit onderzoek wordt bekeken of dit ook daadwerkelijk zo is. Om dit te onderzoeken wordt er gekeken naar het verleden en naar de huidige situatie. Hoe werden ontwikkelingslanden door de jaren heen behandeld en verschilt dit met nu? Wellicht blijkt dat er nauwelijks iets veranderd is of dat de behandeling van ontwikkelingslanden in het verleden eigenlijk beter is.

Een ander belangrijk aspect van dit onderzoek is de beeldvorming van ontwikkelingslanden. Welk beeld van ontwikkelingslanden komt er uit de aardrijkskunde schoolboeken naar voren? Dit is interessant omdat mensen een mening vormen op basis van het beeld dat ze hebben. Wellicht vallen er lessen te leren uit het verleden zodat het in de toekomst beter kan en leerlingen een volledig en geïnformeerd beeld van ontwikkelingslanden en de ontwikkelingsproblematiek mee krijgen. Zo kunnen ze als volwassenen een gefundeerde mening vormen.

Dit onderzoek begint met een literatuurstudie naar de wetenschappelijke theorieën uit de ontwikkelingsgeografie. Ook wordt in dit hoofdstuk bekeken hoe de ontwikkelingshulp in Nederland vanaf de jaren zestig werd geregeld. Daarnaast komt ook de maatschappelijke houding tegenover de ontwikkelingsproblematiek aan de orde. Dit hoofdstuk vormt de basis voor de analyse naar de representatie van ontwikkelingslanden in het aardrijkskunde onderwijs vanaf de jaren zestig. Hoofdstuk drie vormt het theoretisch kader over het aardrijkskunde onderwijs in Nederland. Hoofdstuk vier gaat in op beeldvorming, *othering* en oriëntalisme. Dit hoofdstuk vormt de basis voor de analyse naar het beeld van ontwikkelingslanden in aardrijkskunde schoolboeken vanaf de jaren zestig. In hoofdstuk vijf wordt de onderzoeksvraag en de methodologie van het empirisch deel van het onderzoek beschreven. Hoofdstuk zes en zeven bevatten de resultaten van de inhoudsanalyse en een antwoord op de twee deelvragen. In hoofdstuk acht wordt er een conclusie en reflectie gegeven.

2 Ontwikkelingslanden en Ontwikkelingssamenwerking

Dit hoofdstuk gaat in op de geschiedenis en de achtergrond van ontwikkelingssamenwerking. De gangbare theorieën worden behandeld en het verloop van ontwikkelingssamenwerking in Nederland wordt beschreven. Deze achtergrond is belangrijk voor het verdere onderzoek. Hoe werd en wordt er in de wetenschap en in de samenleving over ontwikkelingslanden en ontwikkelingshulp gedacht? Met een antwoord op deze vraag kan later in het onderzoek een vergelijking getrokken worden met de representatie van ontwikkelingslanden in de schoolboeken van het aardrijkskunde onderwijs in Nederland.

2.1 De geschiedenis van het ontwikkelingsdenken

De opkomst van de termen '*underdeveloped world*' en '*third world*' of in het Nederlands 'ontwikkelingslanden' en 'derde wereld' hangt samen met het eind van de Tweede Wereldoorlog. De verdeling in een eerste, tweede en derde wereld werd gebruikelijk nadat de Franse demograaf Alfred Sauvy in 1952 de term 'Tiers Monde' introduceerde. Sauvy ontleende de term 'derde wereld' aan het Franse begrip 'de derde staat'. Hiermee werd de nadelige positie van de boeren en arbeiders vóór de Franse revolutie aangeduid. Omdat deze boeren en arbeiders uiteindelijk een revolutie teweeg wisten te brengen wilde Sauvy met de term 'derde wereld' de suggestie wekken dat dit deel van de wereld zich als een nieuwe politieke grootmacht zou ontwikkelen (Chant & McIlwaine, 2009). Hoewel de oorspronkelijke betekenis van de term 'derde wereld' geopolitiek was, werd het steeds gebruikelijker om er de economische en politieke situatie in de wereld mee aan te duiden. Het kapitalistische westen met de VS in de hoofdrol werden vervolgens de 'eerste wereld' en alle communistische landen (de Sovjet Unie) werden de 'tweede wereld'. De derde wereld bestond uit de voormalige koloniën in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (Chant & McIlwaine, 2009).

In de context van de wederopbouw, dekolonisatie en de aanloop naar de koude oorlog werd er steeds vaker een verdeling gemaakt tussen de ontwikkelde delen en de onderontwikkelde delen in de wereld. Oud president van de V.S, Harry S. Truman, introduceerde de term '*underdeveloped*' in zijn in inauguratie toespraak in 1944. In zijn visie op het dekolonisatie proces dat in gang was gezet na de 2^e wereldoorlog maakte hij een onderscheid tussen de onderontwikkelde en de welvarende delen in de wereld. De onderontwikkelde landen werden gekenmerkt door armoede, ziekte en een primitieve en stagnerende economie.

Na de tweede wereldoorlog kreeg de Europese economie een stevige impuls door de Marshall plannen. Deze hulp, die vernoemd is naar de toenmalige Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, had tot doel om Europa weer op te bouwen tot een financieel gezond continent. Omdat een kapitaalinjectie in Europa goed werk deed, was de verwachting dat eenzelfde soort hulp ook onderontwikkelde landen zou helpen (Cypher & Dietz, 2009). Het plan van Truman was dan ook om deze landen te helpen met Westers kapitaal en technologische kennis. Bovendien moest het democratische ideaal gestimuleerd worden. Het uiteindelijke doel van deze plannen was dat er economische en politieke vooruitgang werd geboekt door de steun van de VS en Europa (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009).

Uit de woorden van Truman kan men afleiden dat het niet gewenst was om 'onderontwikkeld' te zijn. Bovendien blijkt ook uit zijn woorden dat de Westerse technologie en kennis als superieur aan de lokale kennis wordt voorgesteld. Ontwikkeling en onderontwikkeling werd duidelijk vanuit een westers oogpunt benaderd. Toch was deze speech significant omdat het één van de eerste keren was dat de

wereld in theorie als één geheel werd gezien. Daarvoor was er een sterke tweedeling tussen heersende en gekoloniseerde landen. Overigens was de hulp aan ontwikkelingslanden niet alleen uit barmhartigheid. De financiële hulp werd door de westerse landen vooral in natuurlijke bronnen geïnvesteerd waardoor deze landen zelf ook goed van de investeringen konden profiteren (Cypher & Dietz, 2009).

In de geschiedenis van de ontwikkelingstheorie zijn verschillende fasen te herkennen. Deze fasen volgen elkaar niet altijd chronologisch op. In de literatuur zijn verschillende verdelingen terug te vinden. Chant en McIlwaine (2009) spreken over ruwweg vier fasen die elkaar overlappen. De eerste fase in het ontwikkelingsdenken kwam op na de Tweede Wereldoorlog. *Modernisation theories* waren invloedrijk tot de jaren zestig. In de jaren zestig en zeventig was het dependencia denken een belangrijke theoretische invloed. Vanaf de jaren tachtig werden de neoliberale theorieën en de daarbij behorende structural adjustment programmes belangrijk. De laatste, tot op heden voortdurende fase is die van post-development die voor het eerst opkwam in de jaren negentig (Chant & McIlwaine, 2009). Potter et al. (1999) schrijven over vier overkoepelende thema's of paradigma's waarbinnen verschillende ontwikkelingsstrategieën vallen. Ze beschrijven *classical-traditional approaches*, *historical-empirical approaches*, *radical-political economy* en *dependency approaches* en *alternative* en *bottom-up approaches*. Andere auteurs maken simpelweg een verdeling tussen *top-down* en *bottom-up approaches* (Cypher & Dietz, 2009). De meeste auteurs benadrukken dat er geen chronologische volgorde is waarin verschillende aanpakken of thema's elkaar opvolgden. In de ontwikkelingsgeografie is het eerder zo dat er steeds een aanvulling of reactie komt op een eerdere aanpak. Zo komt het dus veelvuldig voor dat verschillende aanpakken naast elkaar gebruikt worden door verschillende organisaties of besturen.

In de volgende paragrafen houd ik de verdeling van Chant & McIlwaine (2009) aan omdat zij een redelijk chronologisch overzicht geven van de verschillende opkomst en ondergang van verschillende theorieën in het ontwikkelingsdenken. Een chronologische volgorde sluit het best aan bij de theorie over het aardrijkskunde onderwijs en bij de latere inhoudsanalyse.

2.2 Wetenschappelijke theorieën over ontwikkelingssamenwerking

Het denken over ontwikkelingslanden gaat gepaard met veel discussie en controversiële ideeën. De theorie die bij het ontwikkelingsdenken hoort, probeert te verklaren hoe onderontwikkeling in een land is ontstaan of stand houdt en hoe deze zich in de toekomst gaat ontwikkelen. Daarbij bevat een theorie meestal ideeën over hoe de ontwikkelingsproblemen aangepakt dienen te worden. Er is geen duidelijke definitie van ontwikkeling en daarom bestaat er ook niet maar één theorie. De theorieën in de ontwikkelingsgeografie komen voort uit verschillende ideologieën en contexten. Ze dragen vanuit deze verschillende ideologieën ideeën aan over wat ontwikkeling inhoud of heeft ingehouden, en hoe ontwikkeling teweeg kan worden gebracht.

De theorie bij het ontwikkelingsdenken is veelal interdisciplinair met bijdragen van sociaal-geografen, economen, sociologen, en demografen. Bovendien wordt veel theorie ook gevormd door planners, politieke leiders en activisten werkend bij de overheid, internationale organisaties of bij NGO's (Potter, 2008).

2.2.1 Modernisatie denken

Modernisation theory heeft zijn wortels in het verlichtingsdenken in de 18^e eeuw. Het verlichtingsdenken gaat uit van de rede van de mens. Met het verstand konden de arme massa 'verlichting' bereiken. Intellectuele Europeanen zagen het als hun taak om deze arme massa met hun

kennis aan een beter leven te helpen. Er was een sterke drang tot vernieuwing van samenlevingen en een angst tot stagnatie. De Verlichting kent vele grote denkers maar is in essentie gebaseerd op ideeën en principes over de relatie tussen humaniteit, natuur en samenleving die tegenstand boden aan de traditionele ideeën van de kerk (Power, 2008).

Modernisation thinking komt zoals gezegd, voort uit de principes en ideologieën van de Verlichting. Ontwikkeling werd gezien als iets dat gecreëerd kon worden als men op rationele manier empirische kennis zou toepassen. Het Westen was al ontwikkeld en dat zou ook met de rest van de wereld kunnen gebeuren als kennis op de juiste manier werd toegepast (Power, 2008). Hiermee wordt een verschil zichtbaar tussen het verlichtingsdenken en het moderne denken. Verlichte denkers gaan er vanuit dat alle mensen gelijk zijn. In het moderne denken wordt er vanuit gegaan dat hoogopgeleide en rijke mensen uit het Westen de beste positie hebben en dat mensen uit andere landen ook zo zouden moeten worden. Bovendien is de constructie van 'het Westen' iets dat alleen kan bestaan als het wordt afgezet tegen andere en, volgens westerse opvattingen, mindere samenlevingen. Het verlichtingsmetafoor komt wel terug in de *modernisation thinking*. Het westen zal zorgen dat er licht komt in het donkere Afrikaanse continent.

Dit modernistische denken was wijdverspreid in de theorie over ontwikkeling vanaf de jaren zestig. Aan de basis van dit denken ligt de aanname dat landen door verschillende fasen van ontwikkeling gaan. Om tot de kern van ontwikkeling te komen moest men alleen maar wetenschappelijke kennis over deze fasen verzamelen en daarna toe te passen op landen waar de ontwikkeling nog niet op het niveau was van geïndustrialiseerde landen. Hierbij moesten de geïndustrialiseerde landen geld, kennis en technologie uitwisselen met landen die achterliepen met de industriële ontwikkeling. Volgens het modernistische denken is economische groei een belangrijke voorwaarde voor ontwikkeling. Als economische groei er eenmaal is dan zullen, volgens het *trickle-down* principe, de positieve effecten (bij negatieve effecten werd nauwelijks stilgestaan) zich door de rest van het land en in allerlei sectoren verder verspreiden (Power, 2008 en de Jong, 2006).

Het werk van Walt Whitman Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* uit 1960, is onlosmakelijk verbonden met het moderniserings denken. Volgens Rostow volgde economische groei in een land verschillende fasen. Een vergelijking met een vliegtuig dat opstijgt wordt vaak gemaakt. Een land moet door vijf fasen van ontwikkeling gaan om uiteindelijk uit te komen bij een fase van welvaart. In de eerste fase wordt een land gekenmerkt door traditionele samenlevingen. Handel wordt alleen op kleine schaal bedreven en er is weinig technologische kennis. In de tweede fase zijn de voorwaarden voor *take-off* aanwezig. Er is beter onderwijs en technologische kennis. Ondernemerschap wordt ontwikkeld en de natiestaat is gecentraliseerd. Na deze fase kan de *take-off* plaatsvinden. De landbouw wordt gecommercialiseerd, handel vindt op grotere (nationale en internationale) schaal plaats, er is een grote groei van middenstand en ondernemers. Deze fase wordt gekenmerkt door de grote economische groei die meestal voortkomt uit industrialisatie. Na deze fase wordt de economie 'volwassen'. Het land heeft zijn plaats in de internationale economische orde. Zware industrie maakt plaats voor een kennis en service industrie en er wordt veel geïnvesteerd. De laatste fase is die van een consumptiemaatschappij. De service en kennis industrie is goed ontwikkeld en het land is een welvaartsstaat geworden (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009, Potter et al. 2004).

Rostow baseert deze kennis op een analyse van de Europese industriële revolutie. Hij vergeet in zijn analyse dat er van land tot land en van regio tot regio grote geografische verschillen zijn die allemaal van invloed kunnen zijn op het wel of niet ontwikkelen van een land. Ook worden culturele verschillen

in deze analyse niet meegenomen. Een ander kritiekpunt is dat er weinig empirisch bewijs is dat deze fasen ook echt doorlopen zijn in de westerse industriële revolutie (Chant & McIlwaine, 2009, Potter et al. 2004). Verder richt Rostow zich alleen op economische groei en dat is niet per definitie de ultieme uitkomst voor ontwikkelingslanden. Basisbehoeften zoals goede huizen, onderwijs en gezondheidszorg worden in zijn fasen van economische groei niet meegenomen. Dit past in het modernisatie denken waar er vanuit wordt gegaan dat deze dingen zich vanzelf gaan ontwikkelen als gevolg van *trickle-down* en *spread* effecten van economische groei.

Binnen het modernisatie denken zijn een aantal verschillende stromingen te noemen. De meeste zijn gericht op een vrijemarkteconomie maar overheidsinterventie wordt soms wel als een belangrijke voorwaarde voor economische groei gezien. Samengevat kun je wel een aantal kenmerken opnoemen die karakteristiek zijn voor het modernisatie denken. Ten eerste werd er vanuit gegaan dat landen moesten industrialiseren om tot economische groei te komen. Ook moest de landbouw grootschaliger worden en commercialiseren (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009, Potter et al. 2004) Om dit te bereiken konden Westerse kennis en technologie uitkomst bieden. Lokale tradities en gebruiken stonden economische groei in de weg en daarom was het ook beter als ontwikkelingslanden volgens Westerse normen en waarden gingen leven. Onderwijs moest dan ook volgens westers model gegeven worden. Het eurocentrische van deze aanpak kan dan ook als tweede kenmerk genoemd worden. Als laatste kenmerk kan de enorme populariteit in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw genoemd worden. Vele NGO's en donorlanden namen deze manier van denken als hun leidraad. Ook internationale organisaties als de VN, de WTO en de World Bank zette deze aanpak centraal. Het gevolg was dat er stevig geïnvesteerd werd in de commercialisering van de landbouw en grote infrastructurele projecten (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009, Potter et al. 2004).

Tegen het eind van de jaren zestig kwam er kritiek op het modernisatie denken. Er waren weinig resultaten behaald, en de kloof tussen arm en rijk werd alleen maar groter. Kritiek kwam vooral van linkse bewegingen. Het gebrek aan aandacht voor de basisbehoeften van mensen en het gebrek aan empirisch bewijs werd bekritiseerd. Verder vonden deze bewegingen het niet terecht dat de ontwikkelingslanden zelf de schuld kregen van het gebrek aan ontwikkeling. Westerse landen hadden volgens de linkse bewegingen zeker ook een schuld in het vraagstuk. Geschiedenis werd in het modernisatie denken volledig genegeerd (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009, Potter et al. 2004). Als tegenhanger kwam het *dependencia* denken op. In de volgende paragraaf wordt hier verder op ingegaan.

2.2.2 Dependencia denken

Het dependencia denken is een andere grote stroming binnen de ontwikkelingsgeografie. Eind jaren zestig kwam deze manier van denken als tegenhanger van het modernisatie denken op. Bij het dependencia denken wordt sterk de nadruk gelegd op de invloed van geschiedenis en de internationale context. Het kolonialisme heeft een belangrijke plaats. Een ander groot verschil is dat het dependencia denken zijn oorsprong in Zuid- en Midden Amerika heeft en niet in uit het Westen komt.

De stroming is een combinatie van Neomarxistische theorieën en het Latijns-Amerikaanse structuralisme. Neomarxistische theorieën bekijken hoe ontwikkelingslanden door de verschillende fasen van het westerse kapitalisme werden uitgebuit. Kolonialisme was hierbij de meest belangrijke fase. Structuralisten geloven dat onderliggende sociale en economische structuren aangepakt moeten

worden voor er ontwikkeling en economische groei in een land kan plaatsvinden (Chant & McIlwaine, 2009). De structurele nadelige positie van Zuid-Amerika ten opzichte van Westerse landen wordt hier als uitgangspunt genomen. In de jaren dertig van de vorige eeuw had Zuid-Amerika grote problemen met het krijgen van goede prijzen voor de export van hun landbouw producten. Als gevolg daarvan konden deze landen bijna geen producten importeren. De lage export prijzen waren het gevolg van de grote afhankelijkheid van Westerse markten. Als Zuid-Amerika hun prijzen verhoogden dan ging het Westen wel ergens anders heen voor hun koffie, rietsuiker en bananen.

De ideeën over het structuralisme kwamen vanuit de Economic Commission for Latin America (ECLA), een onderdeel van de Verenigde Naties waar Raúl Prebisch de voorzitter van was. Hun belangrijkste argument is dat de wereld opgedeeld is in een Westerse industriële kern en een periferie met ontwikkelingslanden die alleen landbouw producten exporteerden. De producten met een hoge waarde moesten deze landen importeren. Dat was bijna niet mogelijk omdat ze geen goede prijs kregen voor hun landbouwproducten en ruwe grondstoffen die een lagere waarde hadden dan de producten die de kern exporteerde. De oplossing volgens de economen van het ECLA was interventie van de overheid. Deze moest protectie maatregelen invoeren en over gaan op een import substitutie industrie. Dit hield in dat producten die voorheen uit de kern landen werden geïmporteerd, nu in eigen land moesten worden gemaakt. Zo konden de landen in Zuid- en Midden- Amerika zich terugtrekken uit de wereldeconomie en zelfvoorzienend worden (Potter et al. 2004). Deze import substitutie industrieën werden ook in veel andere ontwikkelingslanden ingevoerd (Conway & Heynen, 2008). Uiteindelijk hielden de meeste import substitutie industrieën het niet lang vol. Er ontstond vaak een tekort aan buitenlandse valuta en investeerders. De afzetmarkten bleken meestal ook te klein om de industrieën levend te houden. Alleen in Azië hadden deze industrieën gedeeltelijk succes, bijvoorbeeld in India en Taiwan. Hier bleek een import substitutie industrie wel goed te werken, vooral dankzij grote afzetmarkten (Potter et al, 2004).

De ideeën over een kern en periferie en de invloed van kolonialisme resulteerden in de dependencia theorie. In Europa kwam deze theorie onder de aandacht door Paul Baran en André Gunder Frank. Zij werden belangrijke tegenhangers van de het modernisatie denken. Zij waren van mening dat de welvaart van het Westen afhankelijk was van de exploitatie van ontwikkelingslanden. Bovendien was het Westen direct schuldig aan de huidige positie van ontwikkelingslanden doordat veel ontwikkelingslanden onder Westers koloniaal bestuur zijn geweest (Chant & McIlwaine, 2009). De meeste koloniale besturen waren er vooral op uit om het land en haar grondstoffen te gebruiken ten bate van het moederland. Er werd meestal niet geïnvesteerd in onderwijs of gezondheidszorg, en er werd alleen infrastructuur aangelegd die noodzakelijk was om de koloniale economieën draaiend te houden. Verder sloten besturen van Westerse landen deals met de elite uit ontwikkelingslanden om hun belangen te verdedigen. Zo bleef het systeem van kern en periferie in stand en hadden ontwikkelingslanden weinig kans om tot economische groei te komen (Conway & Heynen, 2008). Om toch tot die groei te komen was het volgens Gunder Frank noodzakelijk dat de periferie los kwam van de kern (Chant & McIlwaine, 2009).

Eén van de kritiepunten op het dependencia denken is dat het te gesimplificeerd en gegeneraliseerd was. Ook is de theorie grotendeels gebaseerd op de Zuid-Amerikaanse situatie en wordt er weinig rekening gehouden met geografische verschillen (ook binnen Zuid-Amerika), zoals het modernisatie denken dat ook niet deed. Het kern-periferie model lijkt ook erg op het onderscheid tussen modern en traditioneel uit het modernisatie denken. Verder worden andere onderliggende onderzaken van onderontwikkeling niet onderzocht. Er werd een grote nadruk gelegd op de externe factoren die van invloed zijn op onderontwikkeling maar niet op interne factoren (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009, Potter et al. 2004). Het dependencia denken heeft wel de aandacht weten te vestigen op

de oneerlijke handelssituatie in de wereld en de rol van het Westen daarin. Bovendien werd er kritisch gekeken naar de gevolgen van het kolonialisme voor de voormalige koloniën. Uiteindelijk bleken er echter weinig beleidsvormen uit voort te komen waar mee te werken viel.

2.2.3 Neoliberale aanpak

De neoliberale aanpak heeft zekere parallellen met het modernisatie denken. Anders dan bij het modernisatie denken vinden neoliberale economen dat de overheid zich niet moet inmengen in de economie. Alleen door de markt volledig vrij te laten kan een land zich optimaal ontwikkelen. Dit hield ook in dat veel bedrijven die voorheen in handen waren van de overheid nu geprivatiseerd moesten worden. De belangrijkste kenmerken van het neoliberalisme zijn het volledig vrij laten van de markt (geen protectionisme en overheidsregulatie), het privatiseren van staatsbedrijven, het promoten van vrije handel in de wereld, en het aantrekken van investeerders uit welvarende landen (Chant & McIlwaine, 2009).

Als gevolg van de krediet crisis begin jaren tachtig kwamen veel ontwikkelingslanden in de schulden. Met de neoliberale aanpak werden veel van deze landen gepusht om zich toch vooral te richten op export en handel. Bovendien moesten de overheden van deze landen de economie liberaliseren. Dit is een verschil met het oorspronkelijke modernistische denken. De overeenkomst is dat de Westerse economie weer als het grote voorbeeld wordt gezien. Een kapitalistische economie werd als ideaal beschouwd en overheidsbemoeienis moest vooral niet worden aangemoedigd. Neoliberale aanpakken waren in feite nieuwe vormen van het modernisatie denken (de Jong, 2006).

In de jaren tachtig werd vaak verwezen naar de successen van de NIC's (*newly industrialised countries*). Deze landen richtte zich op export voor de wereldmarkt en kende een zeer snelle economische groei. Tegelijkertijd werden slecht bestuur en bemoeienis van de staat met de economie in ontwikkelingslanden als grootste voorbeelden van mislukking van ontwikkeling gezien (de Jong, 2006).

Met de NIC's als voorbeeld werd een neoliberale aanpak bij veel organisaties zoals de World Bank en de IMF ingevoerd (Simon, 2008). Deze organisaties ontwikkelden *structural adjustment programmes* (SAP's). Deze programma's hadden als doel om de economie te herstructureren zodat de landen weer geld konden verdienen met de vrije handelseconomie en de schulden aan de westerse landen en organisaties terug konden betalen. Nieuwe groei moest tot stand komen door minder te importeren en meer te exporteren, overheidsinterventie te beperken, staatsbedrijven te privatiseren en internationale handel te bevorderen. Elk land moest zich specialiseren in het exporteren van producten die in eigen land goedkoper dan in andere landen geproduceerd konden worden (Simon, 2008). De programma's werden door de overheden van de landen ingevoerd omdat ze weinig keus hadden. Het IMF gaf alleen nog maar financiële steun aan landen die de SAP's invoerden (Simon, 2008). In 1990 volgde ook de voorwaarde van goed bestuur voor veel donor landen. Als een ontwikkelingsland politiek een puinhoop was dan werd er geen financiële steun verleend (de Jong, 2006).

De gevolgen van de SAP's waren voor de gewone mensen erg hard. Vooral arme mensen in steden hadden te lijden onder de verlaging van salarissen en de verhoogde prijzen voor producten. In sommige landen ontstond zelfs een voedseltekort omdat de IMF er op stond dat landen van bepaalde gewassen overstapte op gewassen die meer geld opleverden. Overschotten van goede jaren moesten verkocht worden en niet als buffer voor slechte oogsten gebruikt worden. Het milieu heeft ook veel te

lijden gehad onder de SAP's. Tropische regenwouden werden gekapt voor de verkoop van hout en grote stukken land werden in gebruik genomen voor intensieve vormen van landbouw. Alleen grote export bedrijven hebben veel voordelen gehad bij het invoeren van de SAP's. (Simon, 2008).

Uiteindelijk bleef grote economische groei uit. Er werd te weinig rekening gehouden met instabiele en oneerlijke handelsmarkten. Ontwikkelingslanden moesten hun protectionistische maatregelen overboord gooien maar ondertussen bleef de landbouw in Europa en de V.S hevig gesubsidieerd. Er werd ook onvoldoende rekening gehouden met de zwakke sociale en infrastructurele netwerken in ontwikkelingslanden. Door het koloniale bestuur werd er meestal geen geld geïnvesteerd in het opbouwen van deze netwerken. Veel internationale hulporganisaties hebben heftige kritiek geuit op de gevolgen van SAP's. Sommige spreken zelfs van het verloren decennium van ontwikkeling omdat door alle negatieve effecten van de programma's armoede en ongelijkheid alleen maar zijn toegenomen (Chant & McIlwaine, 2009).

2.2.4 Post-development

Vanaf 1990 begonnen sommige mensen in de wereld van de ontwikkelingsamenwerking gedesillusioneerd te raken met alle ontwikkelingsstrategieën tot nu toe. De meeste hadden weinig effect gehad en de armoede is vanaf de jaren zestig in de meeste landen alleen maar toegenomen.

Ontwikkelingswerk raakte in sommige kringen uit de gratie. Landen zouden veel te afhankelijk worden van buitenlandse hulp. In feite ontstond door die afhankelijkheid een nieuw soort imperialisme (Chant & McIlwaine, 2009).

Post-development is eigenlijk een kritiek op alle andere grote ontwikkelingstheorieën zoals het modernisatie en dependencia denken. Post-development kenmerkt zich ook door nieuwe inzichten vanuit de ontwikkelingslanden zelf. Veel voorgaande ontwikkelingsstrategieën werden als Eurocentrisch bestempeld waarbij de donorlanden vaak een verborgen agenda hebben (de Jong, 2006). Niet alle aanhangers zijn volledig tegen ontwikkelingssamenwerking. Volgens post-developmentalisten moet er meer aandacht zijn voor lokale kennis en lokale ontwikkeling. Dus geen *top-down* aanpak maar veel meer *bottom-up* waarbij de ontwikkelingsstrategieën door lokale mensen wordt bepaald. Ook moet er veel meer rekening gehouden worden met de contextspecifieke problemen en sociaal-culturele verschillen (de Jong, 2006). Kritiek op de grote meta theorieën gaat vaak over het punt dat alle landen hetzelfde worden benaderd. Wat in het ene land werkt zou ook in het andere land moeten werken. Dit is vanuit het oogpunt van geografen natuurlijk een bizarre gedachte. Geografen houden zich juist bezig met de geografische verschillen tussen landen te analyseren.

Veel kritiek vanuit het veld van de post-developmentalisten is er ook op het discours van ontwikkelingssamenwerking vanuit het Westen. Er is vaak een verband te zien tussen praten over het Westen en het Zuiden en machtsrelaties (Potter et al. 2004). Het werk van Edward Said is in veel gevallen ook toepasbaar op het discours van ontwikkelingssamenwerking. Said laat in zijn boek '*Orientalism*' (1979) zien dat teksten uit het Westen over het Oosten bol staan van de metaforen voor macht en superioriteit van het Westen over het Oosten. Doordat de metaforen en clichés in de verhalen en teksten telkens terugkomen, scheidt het Westen een beeld van het Oosten dat hun macht daar, maar ook in Afrika en andere gekoloniseerde landen, rechtvaardigt. Post-developmentalisten vinden dat er een zekere parallel bestaat tussen het oriëntalisme van Said en het discours van ontwikkelingssamenwerking uit het Westen.

Post-development wordt bekritiseerd voor het romantiseren van het beeld van *locals* en ontwikkeling. Veel armen in ontwikkelingslanden zijn alleen bezig met het overleven van dag tot dag. Denken over ontwikkeling bestaat niet altijd tot de mogelijkheden. Grote structurele veranderingen worden op deze manier al helemaal niet aangepakt (Potter et al. 2004). Bovendien komt het voor een deel door Westerse landen dat ontwikkeling niet van de grond komt. Denk bijvoorbeeld aan de uitbuiting van grondstoffen of het in stand houden van protectionistische maatregelen en subsidies rond de land en tuinbouw in het Westen. Voor grotere structurele oplossingen is het onvermijdelijk dat het Westen meedenkt en meebeslist over ontwikkelingssamenwerking.

2.2.5 Ontwikkelingssamenwerking in de 21^e eeuw

Het huidige klimaat van internationale samenwerking wordt gekenmerkt door meer aandacht voor contextspecifieke en lokale verschillen. De nadruk wordt niet alleen gelegd op economische groei, maar ook op armoedebestrijding en het oplossen van bepaalde armoede gerelateerde problemen. Er is meer aandacht voor evaluatie en onderzoek van ontwikkelingssamenwerking (de Jong, 2006). Veel onderzoekers erkennen dat de situatie in het Westen niet het hoogst haalbare is. Toch is het voor Westerlingen moeilijk om het idee helemaal los te laten. Ze hebben nu eenmaal een Westerse achtergrond met bijhorende culturele tradities en verwachtingen. Gelukkig proberen veel onderzoekers wel rekening te houden met hun achtergrond. Alleen het erkennen van de eigen beïnvloedende achtergrond kan al een stap in de goede richting betekenen (de Jong, 2006).

In 2000 hebben de lidstaten van de Verenigde Naties bepaalde doelen op het gebied armoede, onderwijs, gezondheid en milieu afgesproken. Voor 2015 moet er een belangrijke vooruitgang in het halen van deze doelen zijn (Potter et al. 2004). Internationale samenwerking is nu vooral gericht op het behalen van deze doelen. Er zijn acht doelen opgesteld die relatief goed (vanaf 1990) te meten zijn;

- Het halveren van het aantal mensen dat honger lijdt en het halveren van het aantal mensen dat onder de armoedegrens van \$1 per dag leeft.
  - Meer mensen in een duurzaam leefmilieu (betere sanitaire voorzieningen en het halveren van het aantal mensen dat geen toegang heeft tot veilig drinkwater).
  - Alle kinderen moeten toegang hebben tot de lagere school.
  - Het bevorderen van gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen; het versterken van de positie van vrouwen.
  - Het verminderen van moedersterfte met driekwart.
  - Het verminderen van kindersterfte met twee derde.
  - Het stoppen en terugdringen van de verspreiding van HIV/AIDS, malaria en andere grote ziekten.
  - Het verbeteren van een mondiaal samenwerkingsverband voor ontwikkeling (eerlijker handelssysteem, schuldenverlichting).
- (Potter et al. 2004, blz. 37).

2.3 Ontwikkelingssamenwerking in Nederland

In Nederland is ontwikkelingssamenwerking al vanaf de jaren vijftig een agendapunt van de overheid. In die jaren spelen vooral nekoloniale, economische en politieke motieven een rol. De hulp bestaat vooral uit technische assistentie. Het ging om het overdragen van kennis en vaardigheden voor

ontwikkelingsdoeleinden (Hoebink en van der Velden, 2001). In de jaren vijftig wordt er door de overheid vooral gekeken naar hoe Nederland ook van deze hulp kon profiteren.

In deze tijd kwam ook voor het eerst de derdewereldbeweging op. Samen met de vredesbeweging eind jaren vijftig behoorde deze tot de eerste nieuwe sociale bewegingen die in Nederland na de Tweede Wereldoorlog ontstonden (Beerends en Broere, 2004). Voor het eerst kwam er een sociale beweging in opkomst die geen collectief eigenbelang nastreefde. In die tijd was het nog geen gemeengoed om op te komen voor ontwikkelingslanden. De Nederlandse bevolking had geen goed beeld van de situatie in ontwikkelingslanden. Men hoorde alleen verhalen van missionarissen die terugkwamen. Uit die verhalen ontstond het beeld van primitieve mensen die gered moesten worden. Zoals eerder beschreven werd de term ontwikkelingslanden pas net gebruikt. In de hoeden van de meerderheid van de Nederlandse bevolking werd vooral in koloniale termen over ontwikkelingslanden gedacht (Beerends en Broere, 2004). Toen de regering in 1947 besloot om een militaire interventie in Nederlands-Indië te plegen, was dan ook de meerderheid van de bevolking voorstander. Men meende dat Indonesië nog niet rijp was voor onafhankelijkheid. Verder dachten veel mensen ook dat het zonder koloniën met Nederland niet goed zou gaan. Er speelde dus veel eigenbelang mee. Het was dan ook een nieuwe ontwikkeling dat er mensen waren die zich solidair verklaarden met mensen in ontwikkelingslanden (Beerends en Broere, 2004).

In de jaren zestig begonnen steeds meer mensen zich het lot van minderbedeelden in de wereld aan te trekken. De welvaart groeide snel en mensen konden zich financieel meer veroorloven. In die tijd verschoof de aandacht naar projecthulp in ontwikkelingslanden. Het eigenbelang speelde steeds minder een rol. In de jaren zestig werden ook voor het eerst mensen uitgezonden naar ontwikkelingslanden om daar de projecthulp te coördineren. Er was vooral aandacht voor oplossingen op de korte termijn en niet voor institutionele ontwikkeling (Zevenbergen, 2002).

De jaren zestig kenmerkte zich door de nieuwe kritische jeugdstromingen. Deze alom heersende kritische houding versterkte ook het draagvlak voor de strijd tegen armoede in de Derde Wereld. Toen al kwam er vanuit de derdewereldbeweging de roep om eerlijke handel (Beerends en Broere, 2004). Deze roep kwam min of meer gelijk met het de nieuwe inzichten wat betreft oneerlijke handel in het wetenschappelijke veld van de ontwikkelingssamenwerking. De eerste wereldwinkels ontstonden eind jaren zestig. Deze winkels waren niet zo zeer bedoeld als alternatief voor producten uit ontwikkelingslanden. De verkoop van de producten moest meer gezien worden als een symbolische daad en om de goedwillende klant duidelijk te maken wat de werkelijke oorzaken waren van honger en armoede. Bewustwording van de situatie in ontwikkelingslanden was in die tijd zeker nodig. Uit enquêtes uit die tijd komt naar voren dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking dacht dat armoede vooral het gevolg was van te weinig water, primitieve kennis, een tekort aan werklust en corrupte leiders die aan enorme zelfverrijking deden (Beerends en Broere, 2004).

Ook de politieke belangstelling voor ontwikkelingssamenwerking nam toe. Dit kwam vooral voort uit het gevoel dat Nederland een belangrijke rol kon gaan spelen in de wereld. Ontwikkelingssamenwerking moest daarom op de politieke agenda komen (van de Walle, 2006). In 1965 kwam er voor het eerst een minister van Ontwikkelingssamenwerking, de KVP-politicus Th.H. Bot. Vanaf 1963 was er al een staatssecretaris maar een minister werd beter in staat geacht om orde en structuur aan te brengen in het ontwikkelingsbeleid. De hulpstromen werden ook direct groter (Beerends en Broere, 2004).

Ondanks de nieuwe plannen en de gegeven hulp uit de jaren zestig leefde het merendeel van de mensen in ontwikkelingslanden in de jaren zeventig nog steeds in grote armoede. Er vond een

heroriëntatie plaats van hulpverlening naar ontwikkelingssamenwerking (van der Walle, 2006). De nadruk werd gelegd op 'selfreliance' en het beleid werd op bepaalde landen geconcentreerd. Het beleid richtte zich op economische zelfstandigheid door middel van handel, de bevolking en achtergestelde groepen (Zevenbergen, 2002). Landen kwamen op grond van drie criteria in aanmerking voor ontwikkelingssamenwerking; de mate van armoede, de aanwezigheid van een sociaal-politieke structuur en de feitelijke behoefte aan hulp.

De econoom J. Tinbergen pleitte voor het beschikbaar stellen van minimaal 0,7% van het BNP aan de officiële ontwikkelingssamenwerking. Tinbergen was werkzaam voor de Commissie voor Ontwikkelingsplanning van de VN. De regel werd door veel landen aangenomen. Vooral in Nederland en Scandinavië werden de hulpstromen groter na het aannemen van deze norm (Beerends en Broere, 2004).

Ook de komst van Jan Pronk als minister van ontwikkelingssamenwerking heeft er voor gezorgd dat het budget werd verhoogd. Minister Pronk heeft een grote stempel gedrukt op de ontwikkelingssamenwerking in Nederland. Volgens Pronk moest ontwikkelingssamenwerking bijdragen aan de herverdeling van macht en rijkdom in de wereld. Het internationale economische systeem moest daarom hervormd worden. Pronk vond dat ontwikkelingshulp alleen maar zinvol was als je tegelijkertijd iets doet op het gebied van de handelspolitiek, de buitenlandse politiek en de monetaire politiek. De totale hulp steeg in zijn regeerperiode van één tot drie miljard gulden. Dankzij Pronk was Nederland één van de eerste landen die voldeed aan het afgesproken percentage van 0,7% van het bruto nationaal product (Beerends en Broere, 2004).

Het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking is groot in de jaren zeventig. Dankzij de vele demonstraties en petities in de jaren zestig werd de problematiek van ontwikkelingslanden ook steeds meer opgepakt door de grote gevestigde maatschappelijke organisaties. Er werden in die tijd een groot aantal derdewereldgroepen, landencomités en solidariteitsgroepen opgericht. In geen enkele periode zijn er zoveel acties gevoerd, demonstraties georganiseerd en manifestaties gehouden als in de jaren zeventig (Beerends en Broere, 2004).

In 1982 werd Eegje Schoo minister van ontwikkelingssamenwerking. Schoo voerde een pragmatisch en zakelijk beleid en streefde niet naar een hervorming van de monetaire orde. Haar beleid was vooral gericht op de armste groepen in ontwikkelingslanden, verbeteren van de sociaaleconomische positie van de vrouw en bescherming van het milieu (van der Walle, 2006). Van 1986 tot 1989 is P. Bukman minister van ontwikkelingssamenwerking maar hij zet het beleid van Schoo min of meer voort.

De jaren tachtig waren het toneel van grote hongersnoden in Afrika. Er werden grootscheepse campagnes op touw gezet om geld op te halen voor voedselhulp. In 1985 werd het eerste *Live Aid* concert georganiseerd. Ook in Nederland hield dit de gemoederen flink bezig. Een trend leek gezet. Hongercampagnes werden een steeds terugkerend ritueel (Beerends en Broere, 2004).

In 1989 werd Jan Pronk weer minister van ontwikkelingssamenwerking. Tot eind jaren tachtig bestond er in Nederland een groot maatschappelijk en politiek draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking. Nu was er een debat over de nut en effectiviteit van hulp op gang gekomen (van der Walle, 2006). Dit maakte het voor Pronk lastiger om een solide beleid uit te voeren. Hij moest zich constant verdedigen en het nut van ontwikkelingssamenwerking duidelijk maken.

In 1990 publiceerde Pronk de nota *Een wereld van verschil: nieuwe kaders voor ontwikkelingssamenwerking in de jaren negentig*. Hij bracht hiermee het debat in een nieuwe fase door de lijnen van zijn nieuwe beleid duidelijk uit te zetten. Pronk vond dat het ontwikkelingsbeleid grondig herzien moest worden omdat deze nog steeds gebaseerd was op theorieën uit de jaren zeventig (Beerends en Broere, 2004). De wereld was ondertussen flink veranderd door de val van het

communisme, de toegenomen milieuvervuiling en de globalisering. Het beleid diende te worden aangepast aan de actualiteit. In *Een wereld van verschil* werd voor het eerst rekening gehouden met de grote culturele verscheidenheid in ontwikkelingslanden. In de nieuwe nota werd bijvoorbeeld beschreven dat de cultuur van het ontvangende land als uitgangspunt moest dienen bij het verstrekken van hulp (van der Walle, 2006). Het Nederlandse beleid ging meer uit van lokale kennis en van een *bottom-up* aanpak in overeenstemming met de nieuwe wetenschappelijke inzichten uit de jaren negentig.

In het voorgaande decennium werden ook een aantal hervormingen ingevoerd bij het ministerie voor Buitenlandse Zaken en bij het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking. Steeds meer van het budget voor ontwikkelingssamenwerking werd gebruikt voor andere zaken zoals immigranten en asielzoekers. Ook werd er veel hulp gegeven aan het opvangen van noodsituaties in conflictgebieden. Er moest daarom gestreefd worden naar meer coherentie in het beleid van Ontwikkelingssamenwerking en Buitenlandse Zaken (van Lindert en Verkoren, 2003). Ontwikkelingssamenwerking werd één van de centrale pijlers van het buitenland beleid. De nadruk kwam te liggen op hulp programma's en minder op projecthulp (van der Walle, 2006). In 1997 werd ook een nieuwe norm voor de hoogte van het ontwikkelingsbudget ingevoerd. De nieuwe norm werd, en is nog steeds (al is dit percentage nu een punt van discussie), 0,8% van het BNP (Beerends en Broere, 2004).

De huidige ontwikkelingssamenwerking in Nederland wordt gekenmerkt door de Millenniumdoelen. Er is meer sprake van internationale samenwerking en gezamenlijke verantwoordelijkheid. In het Nederlandse beleid wordt ook meer rekening gehouden met lokale verschillen en behoeften. Ook wordt erkend dat het Westerse model niet de maatstaf van ontwikkeling hoeft te zijn. Er is ook aandacht voor de theorieën en aanpakken die uit de landen zelf komen (de Jong, 2006).

Nederland is nog steeds een van de voorlopers wat betreft de grote van het budget voor ontwikkelingssamenwerking. Bovendien ziet de meerderheid van het kabinet de noodzaak van internationale samenwerking in. In het wetenschappelijke en politieke debat zijn er wel wat kritische geluiden te horen. De effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking wordt vaker betwist. Ook onder de bevolking neemt de discussie, aangezwengeld door de economische crisis, weer toe. Toch is het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking nog steeds hoog (NCDO, 2009).

2.4 Kenmerken van een ontwikkelingsland

Voor het onderzoek naar de representatie van ontwikkelingslanden in de schoolboeken van het aardrijkskunde onderwijs is het van belang te definiëren wat een ontwikkelingsland is. Een ontwikkelingsland kenmerkt zich volgens de wetenschappelijke normen onder andere door een langzame economische vooruitgang of zelfs achteruitgang, grote bevolkingsgroei, hoge urbanisatiegraad, politieke instabiliteit, corruptie en een hoge schuld (Degnbol-Martinussen & Engberg-Pedersen, 2003). Hier worden vaak nog sociale factoren zoals een hoog percentage analfabeten, een hoog sterftcijfer, weinig toegang tot veilig drinkwater en een lage positie van vrouwen aan toegevoegd.

Deze kenmerken en andere worden allemaal meegenomen in de berekening van het cijfer van de *Human Development Index*. Dit cijfer van de UNDP¹ weegt allerlei economische, politieke en sociale kenmerken en vormt hier één cijfer van. Hieruit volgt dan een lijst van alle landen waarin onderscheidt wordt gemaakt tussen *Very High Human Development*, *High Human Development*, *Medium Human*

---

¹ United Nations Development Programme

Development en *Low Human Development* (undp.org). De landen die in de laatste twee categorieën worden ingedeeld worden over het algemeen als ontwikkelingslanden gezien.

Landen die officiële ontwikkelingshulp krijgen staan op een lijst van het OECD². Deze landen zijn onderverdeeld in drie categorieën. Landen die veel ODA³ ontvangen behoren tot de *least developed countries*. *Middle-income countries* krijgen minder ODA. De laatste categorie bestaat uit *more advanced developing countries*. Dit betekent dat ze meer ontwikkeld zijn maar dat er nog wel hulp nodig is op sommige gebieden van ontwikkeling zoals economie, gezondheidszorg en mensenrechten.

De VN heeft geen eenduidige definitie die de kenmerken van een ontwikkelingsland aangeeft. De VN staat officieel alle landen zelf toe om te kiezen of het als ontwikkelingsland of ontwikkeld land wil worden aangemerkt (Chant & McIlwaine, 2009). In de praktijk wordt dit vaak genegeerd en wordt er alleen naar bepaalde kenmerken gekeken, zoals die hierboven beschreven.

---

² Organisation for Economic Co-operation and Development

³ Official Development Aid

3 Aardrijkskunde onderwijs

Geografische informatie wordt al sinds het bestaan van de mensheid verzameld en doorgegeven aan volgende generaties. Eerst was dit nog simpele informatie over de directe omgeving. De mensen verzamelde informatie over de afstanden tot rivieren, bossen of de dichtstbijzijnde nederzetting. Naarmate mensen meer over de wereld gingen reizen werd de vraag naar geografische informatie ook groter. Kaarten moesten worden getekend en informatie over gebieden werd belangrijk bij het vechten in oorlogen, kruistochten en het handelen in goederen.

Voor de meeste mensen speelde onderwijs vóór de 19^e eeuw geen rol. Alleen mensen uit adellijke families, kerkelijken en mannen die later belangrijke functies zouden vervullen kregen enige vorm van onderwijs. Dit onderwijs beperkte zich voornamelijk tot wiskunde en talen. De enige geografische educatie bestond uit het mathematische, zoals de lengte en breedtegraden van de wereld. Sociaal geografische informatie kwam tot de mensen door mondelinge overlevering en reizigers (Walford, 2001).

3.1 De ontwikkeling van geografie als wetenschap.

De geschiedenis van het aardrijkskunde onderwijs loopt min of meer parallel aan de opkomst van geografie als wetenschap. De institutionalisering van de geografie in Nederland begon in de laatste decennia van de 19^e eeuw (de Pater en van der Wusten, 1996). In 1877 werd Cornelis Kan als eerste in Nederland als hoogleraar in de geografie te Amsterdam benoemd. Hij had een omvangrijke leeropdracht. Hij behandelde de natuur- en staatkundige aardrijkskunde en de land- en volkenkunde van Oost- en West Indië. Kan was een voormalig aardrijkskundedocent en van huis uit een classicus. Hij vond dat hij het natuurkundige deel van zijn leeropdracht niet voldoende recht kon doen. Bij zijn pensionering in 1907 pleitte hij dan ook voor twee hoogleraren, één voor het fysisch geografische deel en een ander voor het sociaal geografisch deel. Nederland werd hierdoor het eerste land waar de fysische en sociale geografie in andere faculteiten werden ondergebracht en daardoor elk hun eigen weg gingen. De sociale geografie ontwikkelde zich in twee richtingen. In Amsterdam was dat de weg van de sociografie en in Utrecht werd een regionale geografie op ecologische basis beoefend (de Pater en van der Wusten, 1996).

3.2 Aardrijkskunde onderwijs

Schoolaardrijkskunde kreeg, meer dan honderd jaar geleden, een stevige impuls door de oprichting van Thorbecke's hogere burgerschool in 1868 (van der Vaart, 1990). Er kwam eindelijk ook onderwijs voor de middenklasse. Tot dan toe was er alleen het lager onderwijs voor het 'volk' en het hoger onderwijs (waar ook het gymnasium bij hoorde) voor de elite geweest. Nederland begon ook steeds meer een eenheid te vormen op cultureel, infrastructureel en politiek vlak. Vanuit de bestuurders bestond de wens dat de burgers zich meer gingen identificeren met de staat. Aardrijkskunde werd daarom al snel een belangrijk vak op de HBS. Aardrijkskunde was in die tijd vooral regio beschrijvend en gericht op het leren van feiten (van der Vaart, 1990).

Begin twintigste eeuw werd ook de belangstelling voor de koloniën en nieuwe expedities teruggevonden in het onderwijs. Behalve fysische aardrijkskunde komen ook de koloniën en hun bewoners in het onderwijs aan bod. Dit had ook als doel om de leerlingen ervan te overtuigen dat Nederland een land was dat macht uitoefende in de wereld. Dit paste in het aardrijkskunde onderwijs

van die tijd die vooral ook het doel had om Nederland als natiestaat onder de leerlingen te promoten (de Pater en van der Wusten, 1996).

Tot de jaren zestig bleef regiobeschrijving de norm in het aardrijkskundeonderwijs. Veel aardrijkskundeboeken beginnen met het beschrijven van de natuurlijke gesteldheid, bevolking, middelen van bestaan en staatkundige toestand. Het bleef bij een opsomming van feiten zonder enige diepgang (van der Vaart, 1990, 2005). Het leren van feiten was tot de jaren zestig gemeengoed in het onderwijs. Daarna werd het steeds gebruikelijker om dieper in te gaan op de stof en werd het leggen van verbanden steeds belangrijker. In de schoolboeken komt dit tot uiting in boeken die meer met thema's werken en de wereld als een geheel bezien. De thematische ordening zorgt ervoor dat er ruimte is om de basisbegrippen, regels en algemene tendensen in de geografie aan te geven (van der Vaart, 1990, 2005).

Tot de jaren zestig heeft de overheid niet veel invloed op het gegeven onderwijs (Mok, 1999). In de periode 1925 – 1960 gelden wel richtlijnen voor het aardrijkskunde onderwijs maar deze zijn nog min of meer vrijblijvend (van der Vaart, 2005). Over de inhoud van de schoolboeken was geen overeenstemming. Nog steeds zijn educatieve uitgeverijen vrij in het maken van de inhoud van hun boeken. Ze moeten zich echter wel conformeren aan de onderwijsdoelstellingen die tegenwoordig opgesteld worden. Zouden zij dit niet doen dan worden er geen boeken verkocht. In zekere zin is er dus wel beïnvloeding van de overheid.

In 1969 wordt de Mammoetwet aangenomen. Deze wet staat aan de basis van het huidige onderwijssysteem met de mavo, havo en vwo als de verschillende leersystemen. Het gymnasium werd binnen het vwo geplaatst naast het nieuwe atheneum. In de praktijk betekent dit dat op het gymnasium de klassieke talen verplicht zijn. De achtergrond van de Mammoetwet is dat alle leerlingen, jongen of meisje, zowel een algemene als een beroepsopleiding moeten volgen (Dodde, 1983). In lijn met de tijdgeest werd er ook gestreefd naar meer democratisering in het onderwijs. Men vond dat iedereen dezelfde basis moest krijgen en daarom werd de brugklas ingevoerd. Vanuit de brugklas konden de leerlingen doorstromen naar de opleiding van zijn of haar keuze, afgaande op het kunnen van de leerling. Dit was voorheen nauwelijks mogelijk. Ten eerste sloten de opleidingen niet bij elkaar aan en ten tweede was er nog te zeer sprake van een klassensamenleving waarin je min of meer hetzelfde pad volgde als je ouders (Dodde, 1983). De wet was vooral ontworpen om de aansluiting beter te maken. Het probleem van sociale ongelijkheid kreeg pas vanaf de jaren zeventig meer aandacht.

Het verschil voor het aardrijkskundeonderwijs was dat het vanaf de invoering van de Mammoetwet een eindexamenvak werd, mits het in het vakkenpakket werd gekozen. Vanaf deze tijd werd er meer aandacht besteed aan de leerdoelen van het aardrijkskundeonderwijs. Dit kwam niet alleen door de invoering van de Mammoetwet maar ook door twee andere dingen. Ten eerste maakte de wetenschappelijke geografie ingrijpende veranderingen door. Ten tweede trad er een nieuwe generatie onderwijsgeografen aan binnen de universiteiten en leraren opleidingen. Deze nieuwe generatie werd gevormd door de moderne wetenschappelijke geografie en liet zich inspireren door nieuwe stromingen in het onderwijskundige denken (van der Vaart, 1990).

De Mammoetwet is het begin van vele veranderingen in het onderwijs. Voor de eerste fase van het voorgezet onderwijs komen geen nieuwe leerplannen maar aan de examenprogramma's wordt wel veel gewerkt. In deze tijd wordt ook het Centraal Schriftelijk Examen ingesteld. Op inhoudelijk en didactisch vlak verandert er veel voor de schoolaardrijkskunde. Er wordt niet meer uitgegaan van een regionale leerstofordening maar de nadruk wordt veel meer gelegd op leren van een geografische

denkwijze (van der Vaart, 2005). Dit betekent dat leerlingen leren om vraagstukken vanuit verschillende geografische invalshoeken te bestuderen. De gedachte hierachter is dat ze de onderlinge samenhang en relaties beter leren begrijpen (van der Vaart, 2001, 2005).

In de schoolboeken was deze verandering ook merkbaar. De informatie werd niet meer aangeboden als een verzameling van feiten die geordend was op regio's. De nieuwe boeken werkten veel meer thematisch. Vaak werden nog wel bepaalde regio's behandeld maar deze werden dan geordend naar thema (Mok, 1999; van der Vaart, 2001). Als in een boek bijvoorbeeld een hoofdstuk over het Midden-Oosten bevatte dan kon dit gekoppeld worden aan fysisch-geografische kenmerken van droge gebieden en bij een hoofdstuk over Groot-Brittannië kon een koppeling gemaakt worden met grootstedelijke gebieden.

4 Beeldvorming en representatie

In dit gedeelte komt de theorie van beeldvorming en representatie aan bod. Beeldvorming is een belangrijk gevolg van representatie. Representatie van bijvoorbeeld ontwikkelingslanden heeft namelijk beeldvorming tot gevolg. Hierover later meer.

4.1 Theorie bij beeldvorming.

Beeldvorming is een begrip waar in de academische literatuur veel over geschreven is en waar nog steeds veel over geschreven wordt. Er worden verschillende beschrijvingen en definities voor beeldvorming gebruikt. Het woord zelf geeft al een idee in de goede richting, namelijk het vormen van een beeld. In het van Dale online woordenboek staat de volgende omschrijving: 'het ontstaan van een idee, een indruk' (Van Dale Taalweb). Dit lijkt een wat al te simpele omschrijving van een complex proces als beeldvorming. Deze beschrijving roept ook vragen op zoals 'waar ontstaat het idee?' 'is het een algemeen idee of persoonlijk?' en 'wat laat het idee of indruk ontstaan?'. Om deze vragen te kunnen beantwoorden moet de academische literatuur verder bekeken worden.

Michael Forrester beschrijft in zijn boek 'Psychology of the Image' (2000) de volgende definities;

1. *a mental representation of something (e.g. a visible object), not by direct perception but by memory or imagination; a mental picture or impression; and*
2. *a concept or representation created in the mind of the public of a particular person, institution or product – public-image. (Forrester, 2000, blz.3).*

Forrester legt in het eerste deel de nadruk op het feit dat beeldvorming een mentale representatie is van iets dat niet door directe perceptie plaatsvindt, maar door een herinnering of de fantasie. Beeldvorming van iets of iemand kan dus vervormd zijn omdat het beeld niet direct, maar indirect gevormd wordt. Het is geen directe representatie van de werkelijkheid. Vervolgens gaat Forrester in op het proces van beeldvorming. Dit kan volgens Forrester plaatsvinden bij individuele personen maar het kan ook bij een groep gebeuren. In het Engels kan het woord beeldvorming vertaald worden als *mental imagery* of kortweg *imagery*. Image is een woord dat veel betekenissen kan hebben. Dat geldt ook voor het Nederlandse woord 'beeld' wat als vertaling van image kan dienen. De conceptuele verschillen die bestaan tussen de verschillende disciplines die beeldvorming bestuderen, kunnen wellicht verklaard worden door de diversiteit van het woord 'beeld' (Forrester, 2000).

De Stanford Encyclopedia of Philosophy schrijft dat beeldvorming een '*quasi-perceptual experience*' is (2008). Dit betekent dat het lijkt op een directe perceptie van de werkelijkheid, maar het vormt zich juist als die benodigde echte werkelijkheid niet voorhanden is. Een voorbeeld kan zijn dat iemand je vraagt waar de hamer ligt. De hamer is niet zichtbaar, maar toch is er in het hoofd een beeld van die hamer dat naar voren komt, zodra er aan een hamer wordt gedacht. Zo werkt het ook met andere voorwerpen, maar ook bij landen en met bepaalde verschijnselen zoals een andere cultuur. Beeldvorming werkt eigenlijk op alle vlakken waar een beeld van gevormd kan worden. Dat is nagenoeg alles. Bij het vormen van een beeld is het heel vaak het geval dat het beeld een echo, kopie of reconstructie van een werkelijke gebeurtenis is. In andere gevallen is het zo dat het beeld een gebeurtenis verbeeldt waarvan men graag wil, of juist niet wil, dat het plaatsvindt (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2008).

Informatie van een mentaal beeld krijgen is op verschillende manieren anders dan informatie uit een visueel zichtbare situatie halen. Als een woord op het schoolbord is geschreven, kunnen de letters van dat woord in verschillende volgordes gelezen worden. Met een beeld van het woord kan dat niet. Belangrijker is dat beelden die je ziet als je naar de werkelijkheid kijkt, nog geïnterpreteerd moeten worden en mentale beelden zijn interpretaties van de werkelijkheid (Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2008).

Mensen vormen beelden van nagenoeg alles. Eerder zijn er vooral materiële dingen beschreven, maar men vormt ook van heel veel andere dingen een beeld. Mensen hebben bij het noemen van iemands naam ook meteen een beeld paraat. Dit beeld is completer naarmate het individu dat het beeld vormt, de persoon waarvan het beeld wordt gevormd beter kent. Het is logisch dat er een completer beeld bestaat van iemands partner dan van een popster. Het beeld van bijvoorbeeld popsterren wordt voor een groot deel bepaald door externe factoren. Externe factoren zijn in dit geval voornamelijk massamedia zoals de televisie, kranten en roddelbladen. Bij voorwerpen, landen, of verschijnselen (zoals andere culturen) die mensen niet daadwerkelijk hebben meegemaakt of gezien, is het beeld dat wordt gevormd door individuen voor een groot deel afhankelijk van de informatie die bij individuen bekend is (Forrester, 2000). Informatie over iets kan men op verschillende manieren verkrijgen. Een belangrijke manier is de eigen ervaring. Als men de popster persoonlijk kent, kan de informatie completer zijn en dichter op de 'waarheid' berusten. Waarheid staat hier tussen aanhalingstekens omdat de waarheid (volgens de postmoderne wetenschapsfilosofie) voor een groot deel subjectief en beïnvloed door sociale constructies blijft. Een andere belangrijke manier van informatie verkrijgen over iets, is het raadplegen van de verschillende informatiekkanalen die er bestaan (Forrester, 2000). Dit kunnen bijvoorbeeld kranten, televisie, tijdschriften of in het geval van dit onderzoek, schoolboeken zijn.

Beeldvorming wordt echter niet alleen door de media beïnvloed. Het is per definitie een versimpeling van de complexe werkelijkheid. Beeldvorming is een selectie uit de grote informatiestromen waaraan een mens wordt blootgesteld. Deze stromen bevatten informatiebronnen die ook gekleurd zijn door allerlei sociale constructies. Ieder mens selecteert uit deze informatiestromen bronnen waarmee een mentaal beeld wordt gevormd. Hoe deze bronnen worden omgezet tot de uiteindelijke beeldvorming hangt af van de interpretatie van het individu. Naast materiële informatiebronnen worden, zoals eerder beschreven, ook eigen kennis, houding en ervaringen meegenomen in het proces van beeldvorming (Nagel, 2006).

4.2 Beeldvorming en Geografie

Als men een beeld over een land of een gebied vormt is het van belang dat een individu het beeld in een bredere context kan plaatsen. Welk beeld men van de wereld heeft is erg belangrijk in het beeldvormingsproces. Een wereldbeeld beschrijft de wereld op een manier dat een individu verschijnselen in de wereld kan begrijpen en verklaren. Geografische wereldbeelden worden gevormd door cognitieve kaarten. Deze cognitieve kaarten bestaan uit modellen, *mental maps* en beelden. Het wereldbeeld waarover mensen beschikken wordt gevormd uit drie wereldbeelden; de complexe werkelijkheid, het beeld in iemands hoofd en het wereldbeeld van de informant. Met het laatste wordt bedoeld dat de maker van een informatiebron de inhoud daarvan bepaalt en daarmee ook het wereldbeeld dat weergegeven wordt (Nagel, 2006).

Cultuur is een belangrijke factor bij de keuze van een wereldbeeld. Mensen kiezen het wereldbeeld dat het best past bij hun culturele normen, waarden en gebruiken. Omdat deze verschillen per cultuur,

bestaan er ook verschillende wereldbeelden in verschillende culturen. Dit kan voor wrijvingen zorgen tussen verschillende culturen (Nagel, 2006).

Uiterlijk kunnen wereldbeelden ook verschillende vormen hebben. Hoe een wereldbeeld wordt geschetst, verschilt ook. Vaak zijn wereldbeelden van westerlingen ethnocentrisch. Bij *mental maps* van deze wereldbeelden wordt het eigen land centraal gesteld en de rest van de wereld wordt eromheen getekend. Kleuren laten hierbij ook het één en ander zien. Rood is een agressieve kleur die macht uitstraalt en lichte kleuren zijn minder opvallend en maken landen inferieur (Nagel, 2006).

Wereldkaarten zijn ook niet objectief. Ze laten veelal Europa in het midden van de wereld zien met de andere landen eromheen. Een kaart kan natuurlijk ook Azië of Noord- en Zuid- Amerika centraal laten zien. De historische westerse wereldoverheersing kan een verklaring voor het centraal stellen van Europa zijn (Nagel, 2006).

Deze theorie is van belang als de beeldvorming van landen bekeken wordt. Mensen worden door informatiebronnen en eurocentrische kaarten beïnvloed in de beeldvorming van landen. Dit betekent dat het beeld dat mensen hebben van de wereld verder van de complexe werkelijkheid af komt te staan. Ook is het van invloed op hoe er over bijvoorbeeld ontwikkelingslanden geschreven wordt.

4.3 Postkolonialisme en discours analyse

De eerder genoemde Edward Said schreef in 1987 zijn invloedrijke boek '*Orientalism*'. Dit boek was invloedrijk omdat het de grondlegger was voor de eerste vormen van postkoloniale kritiek. Said voerde een diepgaande discours analyse uit op een grote hoeveelheid teksten over het Midden-Oosten. Said bedoelde met discours een specifieke vorm van kennis, met zijn eigen object van studie (in dit geval de Oriënt), voorwaarden, regels conventies en waarheden (Lockman, 2004).

Uit deze discoursanalyse bleek dat het Midden-Oosten vaak gerepresenteerd werd door middel van een grote hoeveelheid aan clichés en vooroordelen. Dezelfde beelden kwamen elke keer weer terug. Hieruit blijkt dat het Midden-Oosten al heel lang te maken heeft met een beeldvorming die ver van de werkelijkheid af staat.

Eén van de kernpunten in zijn boek is de introductie van de term *Orientalism*. Met deze term bedoelt hij het proces waarbij de Oriënt door het Westen (de Occident) gerepresenteerd wordt door bepaalde stereotype beelden. Deze representaties worden gebruikt bij de identificatie van culturele verschillen en het verantwoorden van de ongelijke machtsverhoudingen in het Midden-Oosten (Longhurst, 2004). Said analyseerde verschillende teksten, zoals gedichten, romans en academische teksten waarbij er vanuit Westers oogpunt over het Midden-Oosten werd geschreven. Hij bevond dat het Midden-Oosten dat gepresenteerd werd, een versie was die voor het Westen gecreëerd was. De Oriënt werd geromantiseerd weergegeven waarbij specifieke elementen die het Westen niet had, zoals spiritualiteit en het exotische, aan de Oriënt werden toegeschreven. Het was een beeld dat het Westerse imperialisme in het Oosten rechtvaardigde (Longhurst, 2004). De Oriënt werd als de historische tegenhanger van het Westen neergezet, de '*other*'. Een paar tegenstellingen die Said uit de geanalyseerde teksten haalde zijn te zien in tabel 4.1.

Tabel 4.1: Tegenstellingen tussen Oost en West binnen het oriëntalisme.

Oost	West
Pracht en praal	Eenvoudigheid
Tirannie	Democratie
Sensualiteit	Zelfcontrole
Artistiek	Praktisch
Mystiek	Verstandig
Irrationeel	Rationeel
Onlogisch	Logisch
Intrigerend	Recht door zee
Listig	Betrouwbaar
Apathisch	Activiteit
Verdorvenheid	Virtuoos
Kinderlijk	Volwassen
Exotisch	Niet exotisch
Passief	Actief
Mysterieus	Duidelijkheid
Zwak	Sterk
Donker	Licht

Bron: Longhurst, 2004, blz 171.

Een van de belangrijkste punten uit *Orientalism* is dat het discours waarbinnen de representatie van het Midden-Oosten plaatsvindt een rechtvaardiging vormt voor inmenging van het Westen in het Midden-Oosten. De term 'Midden-Oosten' is in feite ook een deel van dit discours. De term is Eurocentrisch omdat het gebied dat met de term 'Midden-Oosten' wordt aangeduid alleen in het midden van het 'oosten' ligt als men uit gaat van Europa als middelpunt van de wereld.

Edward Said was één van de eerste auteurs die stelde dat de vorming van een identiteit van het eigen land vaak gepaard gaat met het afzetten tegen een andere groep. Zo ontstaat er dus een 'wij' en een 'zij' groep. Said beschrijft in zijn boek dat in de verhalen en beschrijvingen over de Oriënt gebruik werd gemaakt van stereotype en cliché beelden. De culturen van deze landen werden veelal geëxotiseerd en er werden kenmerken aan toegeschreven waar de westerse culturen zich tegen af konden zetten. Volgens Mike Crang (2003) gebeurde dit ook ten tijde van de koloniale veroveringen. Toen verscheidene ontdekkers in contact kwamen met de 'Indianen' uit de Nieuwe Wereld, versterkte de ontdekkers hun eigen identiteit door deze af te zetten tegen de 'zij' beelden die ze hadden van de, volgens hen, 'barbaarse Indianen'. Ook in Afrika en Azië gebeurde dit. Alles wat de 'beschaafde westerse wereld' aan kenmerken bezat, hadden de andere continenten of volkeren niet. Zo was de westerse wereld beschaafd en werd dat beeld versterkt door verhalen van mensen in Afrika die in als primitieve natuurmensen leven en als wildemannen andere volken te lijf gingen. De westerse wereld had normen en fatsoen en het donkere Afrika was gevaarlijk en barbaars. Dit proces van het vormen van 'wij' en 'zij' beelden waarbij een eigen identiteit gevormd of versterkt wordt heet *'othering'* (Crang, 2003).

Postkolonialisme is een interdisciplinair onderzoeksgebied dat zich niet kenmerkt door een samenhangend geheel van theorieën en methoden. Toch is er wel een gemene deler te noemen. Postkolonialisme biedt een instrument om de nog altijd doorwerkende erfenissen en discursieve effecten van de koloniseringsdrift van voormalige wereldrijken bloot te leggen, te bestuderen en te problematiseren. Het postkolonialisme is een term die verwijst naar een intellectuele beweging die de relaties tussen de koloniserende landen en hun koloniale periferie opnieuw beziet en een omdraaiing van de rollen voorstelt. Waar eerst over de bewoners van de koloniën werd gepraat als bezit, nemen binnen het postkolonialisme deze mensen een actieve positie in en spreken ze vanuit hun eigen perspectief.

Naast Edward Said hebben ook Homi Bhabha en Gayatri Spivak belangrijke bijdragen aan de postkoloniale kritiek geleverd. Bhabha leverde kritiek op Said omdat hij in zijn teksten de '*Oriental Other*' vastzet in een passieve slachtofferpositie zonder enige mogelijkheid tot verzet. Ook richt Said zich vooral op de kolonisator terwijl Bhabha juist de nadruk legt op de gecompliceerde psychologische en politieke dynamiek tussen kolonisator en de gekoloniseerde (Ponzanesi, 2007).

Gayatri Spivak bekeek of mensen uit ontwikkelingslanden die sociaal, politiek en geografisch buiten de hegemoniale machtstructuur vallen (subalternen), zichzelf wel kunnen representeren. Haar conclusie was dat dit niet mogelijk is omdat ze aan de ene kant gevangen zitten in de religieuze en culturele conventies van hun land en aan de andere kant in de koloniale representaties waarin de subaltern het slachtoffer is van een barbaarse cultuur. De subaltern kan volgens Spivak alleen door anderen worden gerepresenteerd wat per definitie leidt tot vervorming (Ponzanesi, 2007).

De inzichten uit de postkoloniale kritiek heeft ook zijn uitwerking gehad op de ontwikkelingstheorie. In hoofdstuk twee wordt beschreven hoe het wetenschappelijke veld rond ontwikkelingssamenwerking verschoven is van theorieën waarbij in westerse landen werd besloten welke vorm van hulp goed was waarna het geïmplementeerd werd door westerse ontwikkelingswerkers, naar theorieën en vormen van hulp waarbij de lokale kennis belangrijk wordt geacht en er alleen een basis wordt gelegd waarna de lokale bevolking zichzelf moet ontwikkelen. De inzichten uit de postkoloniale kritiek worden vooral zichtbaar in de *post-development* stroming (Chant & McIlwaine, 2009).

Deze stroming beoogt een totale stop van hulp vanuit westerse landen omdat dit altijd de afhankelijke relatie tussen voormalige kolonisator en gekoloniseerde benadrukt. (de Pater en van der Wusten, 1996). Vanuit de postkoloniale kritiek wordt het ook belangrijk gevonden om de voormalige koloniën uit de slachtofferrol te halen.

De inzichten uit de postkoloniale kritiek hebben er voor gezorgd dat er kritischer wordt gekeken naar de relatie tussen westerse -en ontwikkelingslanden. Ook de beschrijving van deze landen wordt kritischer benaderd. Zo is het woord 'ontwikkelingslanden' op zichzelf al een term waarbij duidelijk wordt dat ze nog niet voldoen als een, volgens westerse normen, ontwikkeld land. Daarbij wordt indirect geïmpliceerd dat deze landen nog tweede rang zijn. Toch wordt de term nog vaak gebruikt, min of meer ook door gebrek aan een betere benaming.

In wetenschappelijke kringen is de postkoloniale kritiek redelijk goed doorgedrongen. In veel andere kringen kan nog veel winst worden behaald. In dit onderzoek zal dan ook bekeken worden in hoeverre de postkoloniale kritiek zichtbaar is in de behandeling van ontwikkelingslanden in aardrijkskunde schoolboeken.

4.4 Ontwikkelingslanden in de media

Sinds het verschijnen van Said's *Orientalism* zijn er vele studies uitgevoerd die bekijken hoe landen en volkeren gerepresenteerd worden in verschillende media. In de meeste studies wordt gekeken hoe de media in het Westen over landen, continenten of bepaalde groepen mensen bericht. Er bestaat bijvoorbeeld een grote hoeveelheid literatuur over de representatie van Afrika en haar bevolking in Westerse media. De mensen in Afrika worden vaak beschreven als primitief, passief, exotisch en natuurlief. Eigenlijk alles waarvan wordt gevonden dat 'de Westerse mens' dat niet is. Hier is een duidelijke parallel te vinden met het werk van Edward Said over het Midden-Oosten.

Een belangrijk punt bij het begrijpen van de totstandkoming van nieuws is dat de overgrote meerderheid van de meest actuele nieuwsberichten afkomstig zijn van een klein aantal internationale persbureaus (van Ginneken, 1998, blz. 33, Luyendijk, 2007). Dit betekent dat die persbureaus dus bepalen wat er in het nieuws komt en wat niet. Vooral in kleine landen en landen met weinig geld wordt het buitenlandse nieuws voor het grootste gedeelte overgenomen van deze persbureaus. Dit omdat ze zelf geen middelen of geld hebben om een groot persbureau op te zetten.

Welke berichten het nieuws wel of niet halen hangt af van een aantal factoren. Een eerste factor is de tijd die een gebeurtenis nodig heeft om betekenis te krijgen. Dat moet een betrekkelijk korte tijdsperiode zijn omdat iets maanden of jaren nodig heeft om betekenis te krijgen meestal niet eens als nieuws wordt opgemerkt. Ook de schaal is een belangrijke factor. Hoe groot is de gebeurtenis en hoe groot is de intensiteit zijn hierbij van belang.

De derde factor is de duidelijkheid van een gebeurtenis. Als een verhaal niet duidelijk verteld kan worden, is het te ingewikkeld om in beeld te brengen en wordt het vaak overgeslagen. Ook betekent een duidelijk verhaal dat het makkelijker opgemerkt wordt in de grote stroom aan informatie. Betekenisvolheid is een vierde factor die van belang is. Gebeurtenissen die cultureel dichtbij staan en vertrouwd zijn worden eerder opgemerkt en als nieuws gepresenteerd. Verder is relevantie hierbij van belang. Als het verhaal op een of andere manier ook Nederland betreft, bijvoorbeeld bij de missie in Afghanistan, dan zal het eerder opgenomen worden in het nieuws dan als Nederland niks met de missie te maken had gehad.

Een vijfde factor is overeenstemming. Hiermee wordt bedoeld dat iets al voorspeld is of dat men verwacht dat het zou gaan gebeuren. In overeenstemming met verwachtingen dus. Tegengesteld aan deze laatste factor is de factor onverwachtheid. Rekening houdend met de factor betekenisvolheid is het onverwachte vaak ook nieuwswaardig.

Continuïteit is een zevende factor, als iets al in het nieuws is geweest zal het vaak herhaald worden ook al is de omvang erg verminderd. De achtste factor is de samenstelling van de beschikbare berichten en het evenwicht tussen de verschillende categorieën. Dit betekent dat als al veel andere buitenlandse berichten in het nieuws zijn, een nieuw bericht minder kans heeft om er aan toe te worden gevoegd.

De negende factor is verwijzing naar elite landen en personen. Van deze landen en personen wordt geacht dat hun handelen meer gevolgen heeft dan van de 'gewone' mens of 'onbeduidende' landen. De tiende factor is de personificering van het nieuws. Zoals eerder genoemd is er een duidelijke voorkeur voor berichten over personen of bepaalde groepen. Er wordt aangenomen dat men zich er makkelijker mee kan identificeren en dat ze concreter zijn.

De laatste factor is negativiteit. Negatieve berichten worden gemakkelijker gepresenteerd dan positief nieuws (achtereenvolgende factoren uit: van Ginneken, 1998, blz. 33). Dit kan ook worden teruggezien in de berichtgeving over het ontwikkelingslanden waarbij negativiteit overheerst.

Deze factoren en hun onderlinge samenhang zorgen voor een paar generalisaties in de totstandkoming van het nieuws. Als een nieuwsbericht eenmaal uitgekozen is, dan wordt datgene dat ervoor zorgt dat het bericht nieuwswaardig is geaccentueerd, wat zorgt voor vertekeningen in de nieuwsbeelden (van Ginneken, 1998, blz. 34). Er worden 'feiten' benadrukt en geaccentueerd maar het onderliggende verhaal met al zijn complexe achtergronden blijft uit het zicht. Voor ontwikkelingslanden is er dus sprake van een zekere framing waarin de berichtgeving over deze landen gepresenteerd wordt. De verhalen worden elke avond in het nieuws weer netjes gepresenteerd en geordend zodat ze daarna weer weggeborgen kunnen worden. Het nieuws wordt echter alleen vanuit de westerse normen en waarden gepresenteerd. De landen buiten de westerse wereld worden daarom altijd vertekend neergezet (van Ginneken, 1998, blz. 36).

5 Methode van onderzoek

In dit hoofdstuk wordt beschreven op welke manier het onderzoek naar representatie van ontwikkelingslanden in schoolboeken aangepakt wordt. Er volgt een beschrijving van inhoudsanalyse als methode om teksten te analyseren. Vervolgens wordt toegelicht met welke indicatoren de teksten onderzocht worden en hoe dit is om te zetten in meetbare gegevens.

5.1 Probleemstelling

In dit onderzoek wordt gekeken naar de representatie van ontwikkelingslanden in aardrijkskundeboeken. Er wordt een vergelijking gemaakt met boeken vanaf eind jaren zestig tot de huidige aardrijkskunde schoolboeken. De vergelijking wordt gemaakt omdat zo duidelijk wordt of er na al die jaren veel dingen veranderd zijn of dat juist dingen hetzelfde zijn gebleven. De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Hoe worden ontwikkelingslanden vanaf eind jaren zestig in aardrijkskunde schoolboeken gerepresenteerd en in hoeverre zie je de veranderende inzichten uit de ontwikkelingsgeografie terug in deze representaties?*

Om tot beantwoording van deze hoofdvraag te komen zijn er twee deelvragen opgesteld. De eerste gaat in op de behandeling van ontwikkelingslanden als aardrijkskundig onderwerp. De vraag is:

- *Hoe wordt het ontwikkelingsvraagstuk in aardrijkskunde boeken vanaf de jaren zestig behandeld?*

Daarbij wordt gekeken welke thema's er door de decennia heen aan bod zijn gekomen en wat nog het zelfde is en wat er duidelijk veranderd is. Ook wordt er gekeken of de veranderende inzichten uit de wetenschap terug komen in de behandeling van de ontwikkelingslanden in de aardrijkskunde boeken.

De tweede vraag gaat over de beschrijving van ontwikkelingslanden en de mensen die er wonen. De benadering van ontwikkelingslanden in de wetenschappelijke literatuur is nu duidelijk anders dan in de jaren zestig. Het orientalism van Said en andere postkoloniale kritiek heeft daar een grote invloed op gehad:

- *Hebben de inzichten uit de postkoloniale kritiek ook invloed gehad op de behandeling van ontwikkelingslanden in schoolboeken en in hoeverre komt orientalism en othering terug in de aardrijkskunde schoolboeken vanaf de jaren zestig?*

De deelvragen vallen uiteen in kleinere subvragen die samen een analyseschema vormen. Meer hierover in paragraaf 5.4.

Er is bewust gekozen voor een onderzoek vanaf de jaren zestig. Enerzijds heeft dit te maken met een beperking van tijd voor het onderzoek en anderzijds omdat er vanaf de jaren zestig veel veranderde in het onderwijs. Toen werd de mammoet wet ingevoerd die aan de basis staat van het huidige onderwijs. Dit maakt een vergelijking tussen de verschillende decennia gemakkelijker.

Ook is bewust gekozen om alleen de boeken voor de bovenbouw van het havo en vwo te analyseren. Dit in verband met een tijdsbeperking en omdat in de bovenbouw de middelbare school wordt afgerond. In deze fase en op die niveaus is het te verwachten dat de problematiek van ontwikkelingslanden onderwezen wordt.

De boeken worden per decennia behandeld. Er is voor decennia gekozen omdat de boeken dan afgezet kunnen worden tegen de ontwikkelingen die in de betreffende decennia plaatsvonden. Bovendien kunnen er vanaf de jaren zestig dan precies vijf perioden behandeld worden.

5.2 Maatschappelijke relevantie

Er wordt op vele manieren over ontwikkelingslanden geschreven. Voor de meeste mensen vormt het onderwijs dat zij op de middelbare school krijgen de basis van hun kennis over ontwikkelingslanden (Mok, 1999). Dit onderwijs moet dus op een eerlijke en neutrale manier gebeuren. Is dit niet het geval dan ontstaat er een verkeerd beeld van ontwikkelingslanden en de bevolking van deze landen. Berichten in kranten of op de televisie kunnen zo niet op een correcte manier beoordeeld worden. Veel mensen hebben al het beeld van hulpeloze ontwikkelingslanden met alleen maar ellende.

In dit onderzoek wordt gekeken wat er geleerd kan worden van het verleden. Hoe kunnen we ontwikkelingslanden beter beschrijven zodat er meerdere gezichtspunten duidelijk worden? Is er eigenlijk wel wat veranderd in al die jaren? Aan de hand van de resultaten van dit onderzoek kan er ook bekeken worden in hoeverre de aardrijkskunde lessen over ontwikkelingslanden aanvullingen behoeven om de leerlingen een zo volledig en correct mogelijk beeld te geven van deze landen en de mensen die er wonen.

5.3 Inhoudsanalyse als onderzoeksmethode

Er bestaan verschillende aanpakken van een inhoudsanalyse. Er wordt soms ook een verschil gemaakt tussen kwalitatief en kwantitatieve aanpakken maar volgens Krippendorff (2004) is deze verdeling onzin omdat alle inhoudsanalysen uiteindelijk kwalitatief van aard zijn. Discours analyse is een aanpak die voor dit onderzoek relevant is. Met discours geeft men het spreken van een bepaalde groep op een bepaald niveau aan, bijvoorbeeld wetenschap of politiek, waarmee de betreffende groep de werkelijkheid in woorden en tekst structureert en daarmee (impliciet) vastlegt wat zij voor normen en waarden hebben en wat volgens hen de waarheid inhoudt. De Franse filosoof Foucault beschouwde het discours als een materieel verschijnsel. Het oefent dus macht uit in de samenleving (Wekker, 2007).

Discours analyse focust zich meestal op hoe bepaalde fenomenen worden gerepresenteerd in tekst. Zo kan bijvoorbeeld gekeken worden naar hoe er in nieuwsprogramma's in de V.S een bepaald ideologisch beeld van de Amerikaanse economie wordt geschetst of hoe racisme in de media zich manifesteert.

Een inhoudsanalyse kan ook meer kwantitatief gestructureerd worden. Om de eerste deelvraag te kunnen beantwoorden is een discours analyse niet nodig. Hier wordt voornamelijk op basis van turven een analyse gemaakt van de inhoud.

5.4 Historische achtergrond inhoudsanalyse

Het analyseren van teksten naar achtergelegen boodschappen of verborgen betekenissen heeft al een lange geschiedenis. In de 17^e eeuw bijvoorbeeld werd bevond de kerk dat alle niet-religieuze teksten een bedreiging voor de vrome samenleving vormde. In deze teksten zouden mensen verkeerde boodschappen kunnen lezen (Krippendorff, 2004). Nadat de drukpers zijn intrede deed werden deze analyses van niet religieuze teksten verder uitgebreid. De kerk maakte zich vaak zorgen om de demoraliserende teksten in kranten en eind zeventiende eeuw werden er vaker inhoudsanalysen op krantenberichten uitgevoerd door de kerk. Toch duurde het nog tot eind van de 19^e eeuw voordat er sprake was van een regelmatige toepassing. Toen werden inhoudsanalysen niet alleen uitgevoerd op kranten maar ook op andere teksten (Krippendorff, 2004). De stijging van deze manier van onderzoek doen naar boodschappen en representaties in teksten liep gelijk met de ontwikkeling van de sociale wetenschappen (de Ridder, 1994). Ook werden de analyses niet meer alleen op teksten maar ook op berichtgeving op radio en tv uitgevoerd.

Inhoudsanalysen uit die tijd keken vaak naar het sociale klimaat. In Amerika ten tijde van de economische crisis in de jaren dertig was bijvoorbeeld de heersende opvatting dat de massamedia in elk geval ten dele verantwoordelijk was voor het morele verval in de samenleving. Het concept 'attitude' deed in de psychologie zijn intrede. Hiermee werden houdingen van mensen en media ten opzichte van bepaalde dingen bedoeld. Met inhoudsanalysen wordt vaak gekeken hoe een bepaald onderwerp wordt gerepresenteerd in teksten of andere media. Uit de manier van representatie kan vaak een attitude opgemaakt worden. Ook beïnvloeden representaties in teksten attitude vorming (Krippendorff, 2004) (Zie ook hoofdstuk 4).

In de twee wereldoorlogen werd er vaak onderzoek gedaan naar propaganda. Volgens de '*Institute for Propaganda Analysis (1937)*' gebruikten propagandisten vaak scheldnamen, generalisaties, clichés, woorden van het 'gewone volk' en stereotyperingen (Krippendorff, 2004). Deze typering kan in veel gevallen nog steeds gebruikt worden om propagandisten aan te duiden. Ook werd er in de Tweede Wereld oorlog geanalyseerd hoe deze propaganda invloed had op de militaire acties van de vijand. Er werd voor het eerst gekeken naar de bedoelingen van de zenders en de effecten van de boodschappen.

Na de Tweede Wereldoorlog werden inhoudsanalysen in steeds meer sociale vakgebieden toegepast. In de sociale wetenschappen was één van de toepassingen het analyseren van representaties van minderheden zoals vrouwen, homo's en etnische minderheden in literatuur en media. Ook in de opkomende postkoloniale kritiek werd inhoudsanalyse als onderzoeksinstrument toegepast.

5.5 Meeteenheden voor inhoudsanalyse

In dit onderzoek wordt er middels een inhoudsanalyse gekeken hoe ontwikkelingslanden in aardrijkskunde boeken vanaf de jaren zestig worden gerepresenteerd. Een deel van de inhoudsanalyse heeft een kwantitatief karakter omdat er bepaalde meeteenheden worden geturfd. De meeteenheden worden bepaald op basis van het theoretische kader. Daarnaast volgt een meer kwalitatieve en beschouwende analyse. De boeken tellen mee in de analyse als er op minstens één bladzijde tekst over ontwikkelingslanden te lezen is.

De eerste onderzoeksvraag is; *Hoe wordt het ontwikkelingsvraagstuk in aardrijkskunde boeken vanaf de jaren zestig behandeld?*

Om deze vraag te beantwoorden zal er ten eerste geturfd worden hoe vaak in een schoolboek bepaalde thema's aan bod komen. Ook wordt er geturfd hoeveel bladzijden er aan het ontwikkelingsvraagstuk en ontwikkelingslanden besteed worden. Daarna wordt er per boek bekeken wat er als definitie van een ontwikkelingsland genoemd wordt en welke kenmerken er aan een dergelijk land gekoppeld worden. In dit onderzoek wordt de definitie aangehouden die in hoofdstuk twee ook genoemd is. Daar is beschreven dat een ontwikkelingsland zich volgens de wetenschappelijke normen onder andere kenmerkt door een langzame economische vooruitgang of zelfs achteruitgang, grote bevolkingsgroei, hoge urbanisatiegraad, politieke instabiliteit, corruptie en een hoge schuld (Degnbol-Martinussen & Engberg-Pedersen, 2003). Hier worden vaak nog sociale factoren zoals een hoog percentage analfabeten, een hoog sterftecijfer, weinig toegang tot veilig drinkwater en een lage positie van vrouwen aan toegevoegd.

Er zijn in hoofdstuk twee verschillende ontwikkelingstheorieën beschreven. Per theorie zijn een aantal inzichten te noemen die wellicht ook terug komen in de representatie van ontwikkelingslanden in aardrijkskunde schoolboeken. Op een meer kwalitatief vlak wordt er bekeken hoe de behandeling van

het ontwikkelingsvraagstuk is opgebouwd en welke thema's er aan de orde komen. Verder wordt er bekeken in hoeverre de behandeling van ontwikkelingslanden veranderd is door de jaren heen. De analyse wordt uitgevoerd aan de hand van een analyse schema. In het onderstaande schema is te zien welke vragen er beantwoord worden.

Verkleind analyseschema:

Hoeveelheid tekst over ontwikkelingslanden in blz:
Opbouw:
Behandelde thema's:
Wat wordt genoemd als kenmerk van een ontwikkelingsland:
Welke inzichten uit de wetenschap komen terug:
Worden de voor en nadelen van theorieën of ontwikkelingsstrategieën besproken?:

De vragen zijn zo geformuleerd dat er uit de analyse een beeld ontstaat van de manier waarop ontwikkelingslanden en het ontwikkelingsvraagstuk gerepresenteerd worden. Een thema wordt geteld wanneer er minstens één paragraaf aan wordt besteedt.

Voor de inzichten uit de wetenschap is een schema opgesteld voor kenmerken per theorie. Deze is te vinden in bijlage twee. De vraag over de behandeling van voor en nadelen is opgesteld zodat bekeken kan worden of er meerdere visies op het ontwikkelingsvraagstuk behandeld worden.

De tweede deelvraag luidt: *Hebben de inzichten uit de postkoloniale kritiek ook invloed gehad op de behandeling van ontwikkelingslanden in schoolboeken en in hoeverre komt orientalism en othering terug in de aardrijkskunde schoolboeken vanaf de jaren zestig?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt er teruggegrepen naar de theorie uit hoofdstuk vier over postkolonialisme, oriëntalisme en *othering*. Op kwalitatief vlak wordt bekeken of er teksten in de behandeling van ontwikkelingslanden terug komen waar de grondleggers van de postkoloniale kritiek moeite mee zouden hebben. In andere woorden; komen er elementen van *othering* terug in de behandeling van ontwikkelingslanden in schoolboeken? Om dit te kunnen meten worden de teksten vergeleken met een aantal inzichten uit de postkoloniale kritiek en met de kenmerken van *othering*. Het analyse schema is te zien in onderstaand schema.

Verkleind analyseschema *othering*

Wordt het Westen of Europa als superieur voorgesteld?:
Komen er uit de tekst machtsrelaties naar voren?:
Wordt er in termen van tegenstellingen gepraat zoals o.a. naar voren komt in het schema over <i>orientalism</i> van Said?:
Worden er kanttekeningen geplaatst bij de Westerse invloeden in ontwikkelingslanden?:

Wat betreft de tegenstellingen wordt er gebruik gemaakt van de tabel 1 in hoofdstuk 4.

Op basis van de theorie kunnen ook een aantal hypothesen opgesteld worden behorend bij het analyse schema.

Hypothesen:

- Het Westen of Europa wordt als superieur voorgesteld in de aardrijkskunde boeken tot de jaren negentig. Vanaf de jaren negentig gebeurt dit minder of helemaal niet omdat dan de postkoloniale kritiek is doorgedrongen tot de wetenschap.

- Uit de teksten over ontwikkelingslanden in schoolboeken komen machtsrelaties naar voren waarin Europa en het Westen in het algemeen, als machtiger worden voorgesteld.
- In de aardrijkskunde boeken worden ontwikkelingslanden en de mensen die in deze landen wonen, beschreven in tegenstellingen die staan voor het superieure westen en de zwakkere ontwikkelingslanden

5.6 Beperkingen van dit onderzoek

De belangrijkste beperking van dit onderzoek is de verkrijgbaarheid van de aardrijkskunde boeken. Vooral de jaren zestig bleken een probleem. Er zijn uiteindelijk alleen boeken van eind jaren zestig opgenomen in de analyse. Deze boeken zijn samen met boeken uit de jaren zeventig geanalyseerd. De boeken komen uit 1968 en werden ook in de jaren zeventig nog gebruikt. Verder waren er weinig boeken beschikbaar uit de jaren tachtig.

Sommige boeken komen in een volgend decennium terug als vernieuwde uitgave. Deze boeken worden, ondanks de kleine te verwachten verschillen met de eerdere uitgaven, toch meegenomen in de analyse. Dit omdat het interessant is om te kijken of er nieuwe inzichten aan de tekst zijn toegevoegd. Bovendien wordt er per decennium naar de boeken gekeken zodat duidelijk wordt waar de aandacht wat betreft ontwikkelingslanden op gevestigd wordt. De nieuwere uitgaven worden in volgend decennium weer gebruikt wat betekent dat ze mee tellen wanneer er gekeken wordt hoe ontwikkelingslanden in een bepaald decennium behandeld worden.

Een ander probleem betrof de boeken uit de late jaren negentig en die van het nieuwe millennium tot 2006 (dan volgt een nieuw examenprogramma). Deze boeken behandelen in sommige gevallen nauwelijks ontwikkelingslanden. Dit betekent dat er ook weinig conclusies wat betreft *othering* en oriëntalisme uit de teksten te trekken zijn.

In deze boeken is het gebruikelijk om te werken met domeinen zoals migratie en mobiliteit of politiek en ruimte. Deze worden bij sommige methodes in één handboek behandeld. Bij andere uitgeverijen worden de domeinen in aparte boeken behandeld. Dit betekent dat sommige boeken die wel beschikbaar waren, toch niet geanalyseerd zijn omdat er bij een voorselectie al bleek dat ze geen (of zeer summier, bijvoorbeeld één of twee bladzijden) tekst over ontwikkelingslanden bevatte.

De boeken zijn geselecteerd aan de hand van beschikbaarheid en op de aanwezigheid van tekst over ontwikkelingslanden. Daarnaast moesten de boeken voor het havo of vwo en voor de bovenbouw zijn. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen alleen een globale indruk geven van de representatie van ontwikkelingslanden door de jaren heen. De verschillende perioden kunnen niet één op één met elkaar vergeleken worden omdat niet voor elke periode hetzelfde materiaal gebruikt is. Dit was niet mogelijk omdat sommige methodes ophielden met bestaan en er nieuwe methodes bij zijn gekomen. Bovendien waren niet alle boeken en methodes beschikbaar voor analyse.

Een laatste beperking is dat de boeken per decennium geanalyseerd zijn maar de curricula voor aardrijkskunde wijzigen soms midden in een decennia. Hierdoor is er soms een breuk in de resultaten te zien. Voor zover mogelijk wordt er met deze wijzigingen in de curricula rekening gehouden.

6 Ontwikkelingslanden in aardrijkskunde schoolboeken

In dit hoofdstuk volgen de resultaten het eerste deel van de analyse. De methodologie achter de inhoudsanalyse is beschreven in het voorgaande hoofdstuk vijf.

De deelvraag die hier behandeld wordt is: *Hoe wordt het ontwikkelingsvraagstuk in aardrijkskundeboeken vanaf de jaren zestig behandeld?*

Er wordt onder andere gekeken naar de behandelde thema's en naar wat er genoemd wordt als kenmerk van een ontwikkelingsland. Ook wordt er bekeken of er maatschappelijke ontwikkelingen of ontwikkelingen uit de wetenschap behorend bij de geanalyseerde periode, terug komen in de lesboeken.

De volgende paragrafen laten de resultaten per decennium zien. Daarna volgt een vergelijking en een antwoord op bovenstaande vraag. De volledige resultaten van de analyse zijn te vinden in bijlage 3.

6.1 Eind jaren zestig en de jaren zeventig

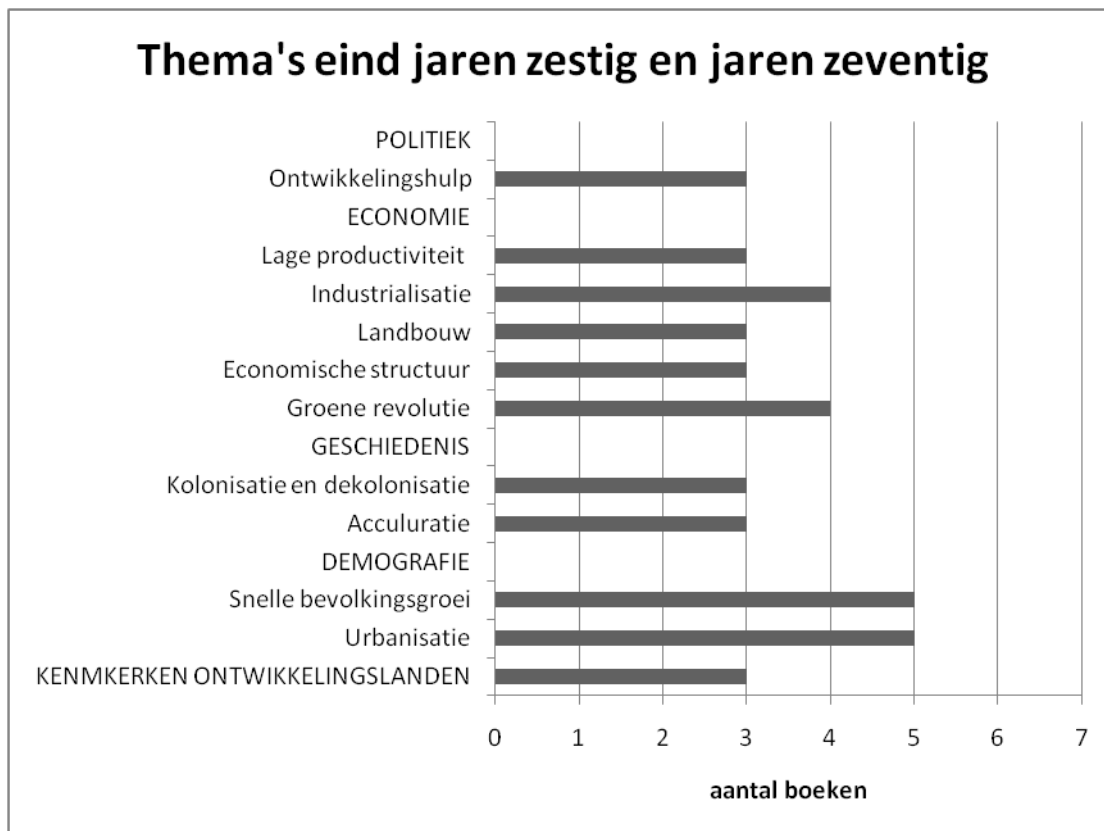
De boeken die voor deze periode zijn geanalyseerd (de nummers voor de boeken dienen om verwijzingen in de tekst duidelijker te maken);

- 5 Berghe, van den, A., A. Bos, J. Dekker, J. van Mourik, W. Stokroos (1977) Geografisch perspectief deel 1. Groningen: Wolters-Noordhoff
- 4 Berghe, van den, A., A. Bos, H. Buitenkamp, J. Dekker, J. van Mourik, W. Stokroos (1972) Geografisch perspectief deel 1. Groningen: Wolters-Noordhoff
- 2 Bredemeijer, A., J. Kruijt, B. Tosseram (1968) Kern Geografie. Welvaartstreven der volken, deel 4a. Amsterdam: W. Versluys
- 11 Bredemeijer, A., J. Kruijt, B. Tosseram (1968) Kern Geografie. De veranderende mensheid, deel 4b. Amsterdam: W. Versluys
- 8 Doorn, van A., B. Jansen, P. van Baal (red.) (1979, ongewijzigd vanaf 1977) Geografisch Milieu, bovenbouw, deel 1. Den Bosch: Malmberg
- 7 Dragt, H., W. Hofland, R. Tamsma (red.) (1978, ongewijzigd vanaf 1971) Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden, De geo geordend voor bovenbouw vwo/havo. Amsterdam: Meulenhoff Educatief
- 3 Haddingh, Th., B. Nelemans, P. Spruit (1976) De aarde, onze woonplaats, 6 vh. Groningen: Wolters-Noordhoff

In deze decennia was het gebruikelijk om ontwikkelingslanden in een apart hoofdstuk te behandelen. Het aantal bladzijden dat aan dit onderwerp besteed wordt is min of meer gelijk. De meeste boeken besteden rond de 35 bladzijden aan ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek. Eén boek is zeer afwijkend (boek 3) met 94 bladzijden over ontwikkelingslanden.

Wat betreft opbouw zijn er een aantal verschillen te zien. Zo beginnen sommige boeken met een deel over geschiedenis. Daaruit voortvloeiend wordt meestal ingegaan op de economie, bevolkingsgroei en de omvangrijke landbouw. De boeken die niet beginnen met een hoofdstuk over geschiedenis starten vaak met wat fysische en sociaal geografische kenmerken. Niet alle boeken behandelen dezelfde onderwerpen. Dat is ook te zien wanneer er gekeken wordt welke thema's er in de boeken naar voren komen. In onderstaande figuur zijn de meest voorkomende thema's te zien (vanaf drie keer).

Figuur 6.1

Urbanisatie en de explosieve bevolkingsgroei zijn thema's die in vijf van de zeven boeken behandeld worden. Deze thema's worden kennelijk erg belangrijk bevonden wanneer er geschreven wordt over onderontwikkeling. Vooral over bevolkingsgroei wordt veel geschreven. Een aantal boeken noemt het zelfs de kern van onderontwikkeling. Ook het voedselvraagstuk in combinatie met de groene revolutie wordt relatief vaak behandeld. De groene revolutie wordt in deze decennia nog vaak als de oplossing voor het voedseltekort gepresenteerd. Industrialisatie komt ook vaak aan bod. Dit wordt ook als een oplossing gepresenteerd. Industrialisatie is de weg naar ontwikkeling. In bovenstaande figuur is ook 'kenmerken ontwikkelingslanden' opgenomen. Dit is wellicht wat verwarrend omdat de andere thema's ook kenmerken van ontwikkelingslanden beschrijven. Met dit thema wordt echter aangegeven dat er drie keer een aparte paragraaf in het boek is opgenomen waarin, vaak puntsgewijs, de kenmerken van ontwikkelingslanden worden behandeld. Het is een aparte categorie geworden omdat het thema niet onder een ander kopje past. Verder wordt er in drie van de zeven boeken geschreven over de economische structuur, de lage productiviteit in ontwikkelingslanden, ontwikkelingshulp en kolonisatie. In combinatie met kolonisatie wordt vaak het begrip acculturatie genoemd. Ook acculturatie (het aannemen van Europese normen en waarden) wordt als deel van oplossing van de ontwikkelingsproblematiek gezien. Dit blijkt onder andere uit de titel van een paragraaf uit boek 5; *Acculturatie, een centraal begrip in de ontwikkelingssamenwerking*. Het Westerse model volgen, komt vaak naar voren in deze decennia. Modernisatie wordt dan ook in alle boeken als oplossing voor onderontwikkeling gezien. De beschrijving is doorgaans niet neutraal met veel waardeoordelen. Er wordt bijvoorbeeld in drie van de zeven boeken geschreven dat mentaliteit verandering nodig is.

Toch was er een verassing. In één boek (4) werd beschreven dat de bevolking van ontwikkelingslanden zelf moest bepalen hoe ze tot ontwikkeling moest komen en dat 'wij westerlingen' niet altijd moesten voorschrijven wat deze landen moeten doen. Dit is een kenmerk van post-development, hoewel deze beweging in deze decennia nog helemaal niet tot ontwikkeling gekomen was. Toch staat in hetzelfde boekje wel weer beschreven dat industrialisatie nodig is om tot ontwikkeling te komen.

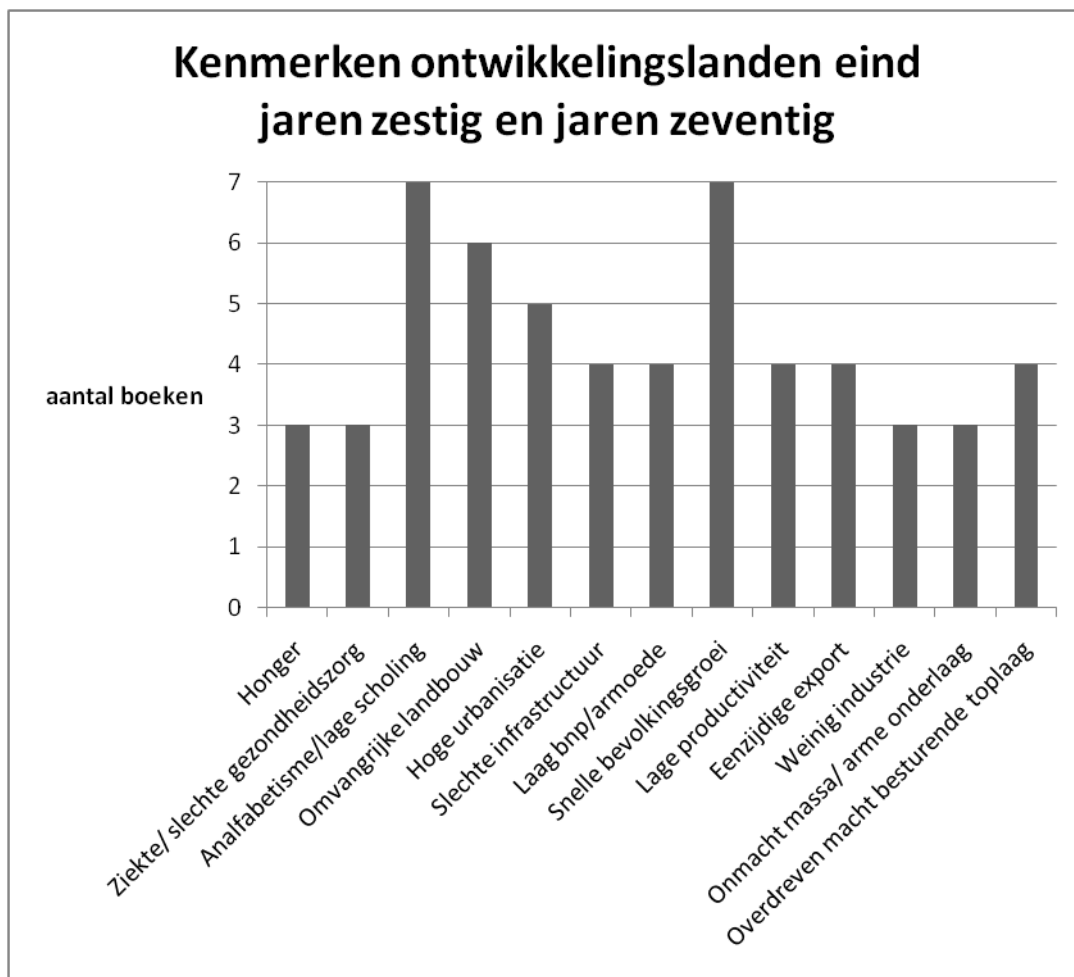
De theorieën die behandeld zijn worden voornamelijk gebruikt om te illustreren hoe een land tot ontwikkeling kan komen. De meeste boeken gaan niet expliciet over tot een verklaring van het fenomeen onderontwikkeling. Er worden wel kenmerken van onderontwikkeling beschreven maar die worden nergens gepresenteerd als verklaring. Ze worden ook vaak los genoemd waardoor de onderlinge samenhang niet duidelijk wordt. Je kunt daarom niet spreken van een verklaring van onderontwikkeling. In drie boekjes (2, 3 en 8) wordt dit wel gedaan aan de hand van de beschrijving van de dependencia theorie.

In de boeken wordt over het algemeen weinig genuanceerd. Dit uit zich vooral in het taalgebruik (zie hoofdstuk 7). In drie van de zeven boeken werden wel nadelen van bepaalde theorieën genoemd. Ook werden in vier van de zeven boekjes kanttekeningen geplaatst bij de Westerse invloed. Ze beschrijven bijvoorbeeld de oneerlijke wereldhandel en de economische afhankelijkheid van het Westen. Deze paragraafjes staan elke keer op zichzelf want daarnaast wordt er nog gewoon 'voorgeschreven' dat de landen moeten moderniseren (volgens Westers model) om tot ontwikkeling te komen.

Wanneer je kijkt naar de thema's die aan de orde komen kun je concluderen dat de nadruk wordt gelegd op wat er mis is in ontwikkelingslanden en wat 'wij' en de landen zelf daar aan moeten doen. Omdat de nadruk vooral gelegd wordt op modernisatie, kan er gesproken worden van een economisch-kapitalistische dimensie. Dit kan wellicht ook afgezet worden tegen de koude oorlog waarin communisme als 'kwaad' werd gezien en er een sterke nadruk heerste op de kapitalistische overtuigingen van de Eerste Wereld. Ook komt de Westerse hegemoniale macht in de boeken naar voren.

Wat betreft het noemen van kenmerken van een ontwikkelingsland lopen de boekjes niet ver uiteen. De één is uitgebreider dan de ander. In de onderstaande figuur zijn de meest voorkomende kenmerken (vanaf drie keer) in een grafiek verwerkt.

Figuur 6.2

Analfabetisme/ slechte scholing en de snelle bevolkingsgroei werd in alle boeken als kenmerk van een ontwikkelingsland genoemd. Daarnaast werd een omvangrijke landbouw in zes van de zeven boeken als kenmerk aangeduid. Relatief weinig werd honger en ziekte als kenmerk beschreven. Verassend waren de kenmerken 'gebruik van krantenpapier' en 'wantrouwendheid tegenover nieuwe ontwikkelingen' die allebei één keer genoemd werden. Aangezien alle boeken analfabetisme beschrijven als kenmerk van een ontwikkelingsland, is het vrij opmerkelijk dat het gebruik van krantenpapier ook als kenmerk wordt genoemd. Opmerkelijk is ook dat alle mensen van alle ontwikkelingslanden over één kam gescheurd worden bij het noemen van het kenmerk 'wantrouwendheid tegenover nieuwe ontwikkelingen'. Andere kenmerken generaliseren wel landen maar niet de bevolking. Bovendien zijn de meeste andere kenmerken meetbaar en is 'wantrouwendheid tegenover nieuwe ontwikkelingen' dat veel minder. Hier wordt meer uiting gegeven aan een vooroordeel.

De schoolboeken uit de late jaren zestig en de jaren zeventig hebben een grote nadruk op bevolkingsgroei als de belangrijkste oorzaak van onderontwikkeling. Ook wordt er vaak geschreven over de lage productiviteit in de landbouw. Verder hebben alle boeken gemeen dat ze de westerse manier aanprijzen als dé manier om tot ontwikkeling te komen. Dit betekent industrialisering, meer exporteren en het productiever maken van de landbouw. Veel van de boeken leggen hierbij ook de nadruk op mentaliteitsverandering en de noodzakelijkheid van het verdwijnen van oude tradities, vooral

wat betreft landbouw. Ontwikkelingslanden en de ontwikkelingsproblematiek wordt behandeld vanuit een economisch-kapitalistische dimensie. Ook demografie is belangrijk. Een politieke dimensie (met uitzondering van het thema ontwikkelingshulp) en culturele dimensie ontbreken.

6.2 Jaren tachtig, weinig verschillen

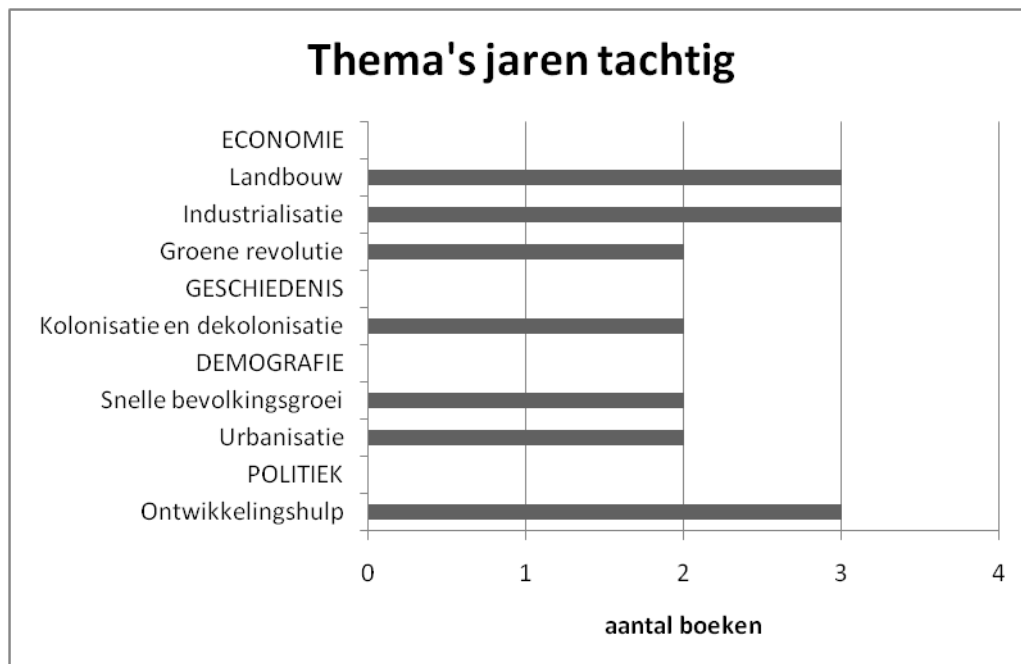
De boeken die voor de jaren tachtig zijn geanalyseerd;

- 9 Atzema, O., A. van Doorn, B. Jansen, C. de Heus, W. Lentjes, K. Tammes, M. Terlingen, P. Teune (1987) Gamma Aardrijkskunde voor de bovenbouw, handboek. Den Bosch: Malmberg
- 15 Beukenkamp, P., G. Bosch, J. de Bruin, J. Hauer, O. Kooij, J. Markusse, J. Rutgers, P. Spruit, O. Verkoren (1981) Wereld in delen. Deel 3. Haarlem: Gottmer Educatief
- 10 Dragt, H., W. Hofland, R. Tamsma (red.) (1987) Indonesië als ontwikkelingsland. Geo geordend. Examenutgave. Amsterdam: Meulenhoff Educatief
- 12 Sanders, A., & P. Trommar (1987) Aarde in Balans. Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden. Indonesië als ontwikkelingsland. Examenutgave havo/vwo. Leiden: Uitgeverij Educatief

In de jaren tachtig is het nog steeds gebruikelijk om de ontwikkelingsproblematiek in een apart hoofdstuk of in een apart boek te behandelen. Ook het gemiddeld aantal bladzijden, rond de 35, verschilt niet veel met het voorgaande decennium. Het boek met een uitschieter van 130 bladzijden (boek 12) is een uitzondering en bevat zoveel tekst over ontwikkelingslanden omdat het een examenutgave is en daarom ook gecombineerd is met een deel over Indonesië.

Ook wat betreft opbouw is er nog niet veel verschil te zien met het voorgaande decennium. De thema's verschillen eveneens weinig met de voorgaande resultaten. In figuur 6.3 zijn de meest voorkomende thema's te zien.

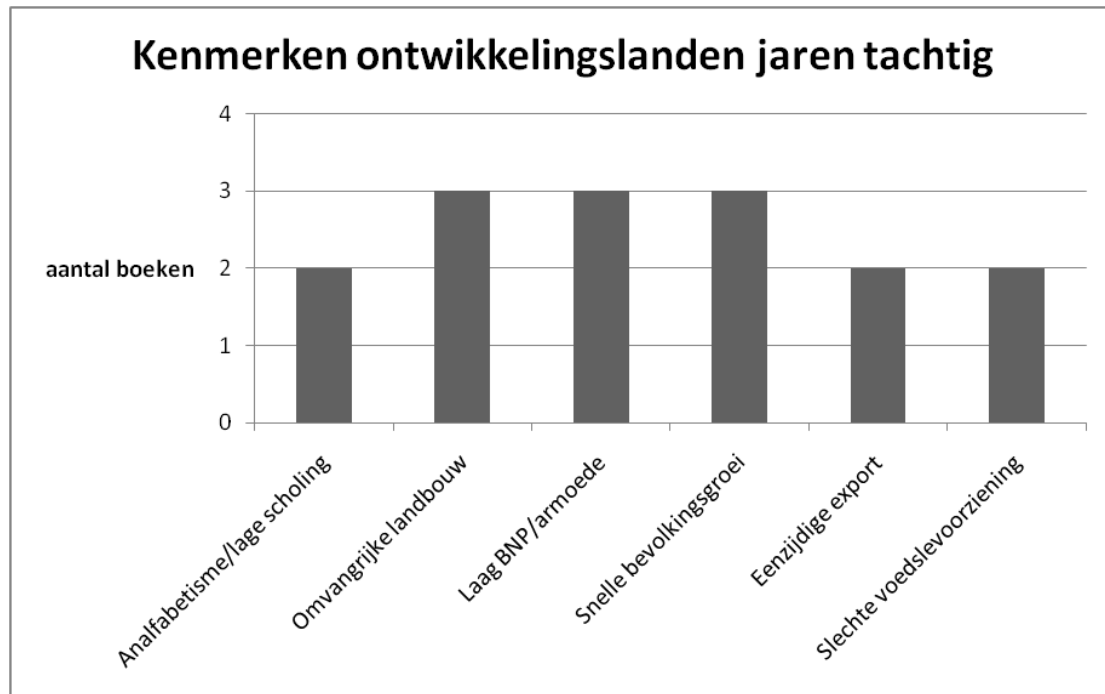
Figuur 6.3

Het thema wereldhandel wordt in de jaren tachtig voor het eerst behandeld (komt in één boek voor, boek 15). Verder wordt er meer nadruk gelegd op hoe het leven in de stad in een ontwikkelingsland is. Werd voorheen wel de grootschalige urbanisatie besproken, nu wordt ook over de slechte huisvesting, de schaarse voorzieningen en de grote informele sector geschreven. Dit valt samen met de grote aandacht in de ontwikkelingswereld voor het leven in de derde wereld stad en de steeds groter wordende krottenwijken (Chant & McIlwaine, 2009, Potter et al. 2004). In deze jaren worden ook de eerste UN habitat conferenties gehouden. In de boeken uit de jaren tachtig wordt geen apart rijtje met kenmerken gegeven zoals dat in de jaren zeventig wel gebruikelijk was. Er is nog wel steeds sprake van een economisch-kapitalistische dimensie.

De meest genoemde kenmerken uit de jaren zeventig zijn in de jaren tachtig nog steeds in gebruik als kenmerk. In onderstaande figuur is te zien welke kenmerken er in de jaren tachtig het meest genoemd werden.

Figuur 6.4

In de boeken worden de definities van ontwikkelingslanden wat meer genuanceerd. In boek 12 wordt eerst een nogal algemene beschrijving van ontwikkelingslanden gegeven: *‘Iedereen weet zo ongeveer wel wat wordt bedoeld met de ontwikkelingslanden. Het zijn arme landen die in een brede gordel langs de evenaar zijn gelegen, ruwweg tussen 30 graden NB en 30 graden ZB’*. Daarna gaan ze door met: *‘Het is moeilijk een definitie te geven van ontwikkelingslanden, omdat er tussen de ontwikkelingslanden onderling vaak grote verschillen bestaan, ook al hebben ze een aantal kenmerken gemeen. Voorbeelden hiervan zijn: armoede, hoge werkloosheid, hoog percentage analfabeten, de landbouw als het belangrijkste bestaansmiddel en het hoge geboortecijfer.’*(blz.1 boek 12). In de andere boeken wordt ook geschreven dat er tussen ontwikkelingslanden onderling ook veel verschillen zitten.

De genoemde kenmerken zijn in deze analyse minder omvangrijk. Ten eerste omdat er minder boeken geanalyseerd zijn en ten tweede omdat de teksten uit de jaren tachtig zich meer concentreren

op een kleiner aantal kenmerken. Er wordt dus dieper ingegaan op minder onderwerpen. Daarnaast worden er geen kenmerken meer aan de bevolking toegeschreven zoals 'traditionele instelling' of 'bevolking te traag en wantrouwend tegen over vernieuwingen'. Dit gebeurde wel in het voorgaande decennium (zie resultaten in bijlage). Voor het eerst is er oog voor de schaarse voorzieningen, voor de toestand van het milieu en voor de politieke onvrijheid. Dit is in overeenstemming met de heersende opvattingen in de ontwikkelingsgeografie van die tijd (zie hoofdstuk 2).

Wat betreft de wetenschappelijke theorieën komt modernisatie nog steeds veel terug. In drie van de vier boeken wordt modernisatie nog min of meer als oplossing beschreven. De dependencia theorie komt ook in drie van de vier boeken terug. Er is ook meer ruimte voor theorieën als verklaringen voor onderontwikkeling. In boek 12 bijvoorbeeld, is de titel van hoofdstuk 2 '*Enkele theorieën die een verklaring trachten te geven van de algemene problematiek*'. Hierna volgen de paragrafen '*De koloniale geschiedenis*', '*De centrum-periferietheorie*', '*Het fysisch determinisme*' en '*De sociale structuur van de ontwikkelingslanden*'. In het voorgaande decennium werd er bijna geen verklaring gegeven voor het fenomeen onderontwikkeling. In de jaren tachtig is daar verandering in gekomen.

Tussen de jaren zeventig en de jaren tachtig blijken er geen grote verschillen te zitten wat betreft de behandeling van thema's en kenmerken van ontwikkelingslanden. Er is wel een accent verschil duidelijk. De aandacht is wat verschoven naar de menselijke kant van onderontwikkeling en er is meer ruimte voor verschillende visies (te zien aan bijvoorbeeld de aandacht voor verschillende theorieën en verklaringen). Opvallend is het ontbreken van honger als thema en als kenmerk. De jaren tachtig waren het toneel van grote maatschappelijke acties tegen 'honger in Afrika' (zie hoofdstuk 2). Dit is niet terug te vinden in de boeken.

Wat betreft taalgebruik is wel een groter verschil te zien. Meer hierover in hoofdstuk 7. In de jaren negentig verandert er ook meer op het gebied van de behandeling van ontwikkelingsproblematiek zoals blijkt uit de volgende paragraaf.

6.3 De jaren negentig, breuk met voorgaande decennia

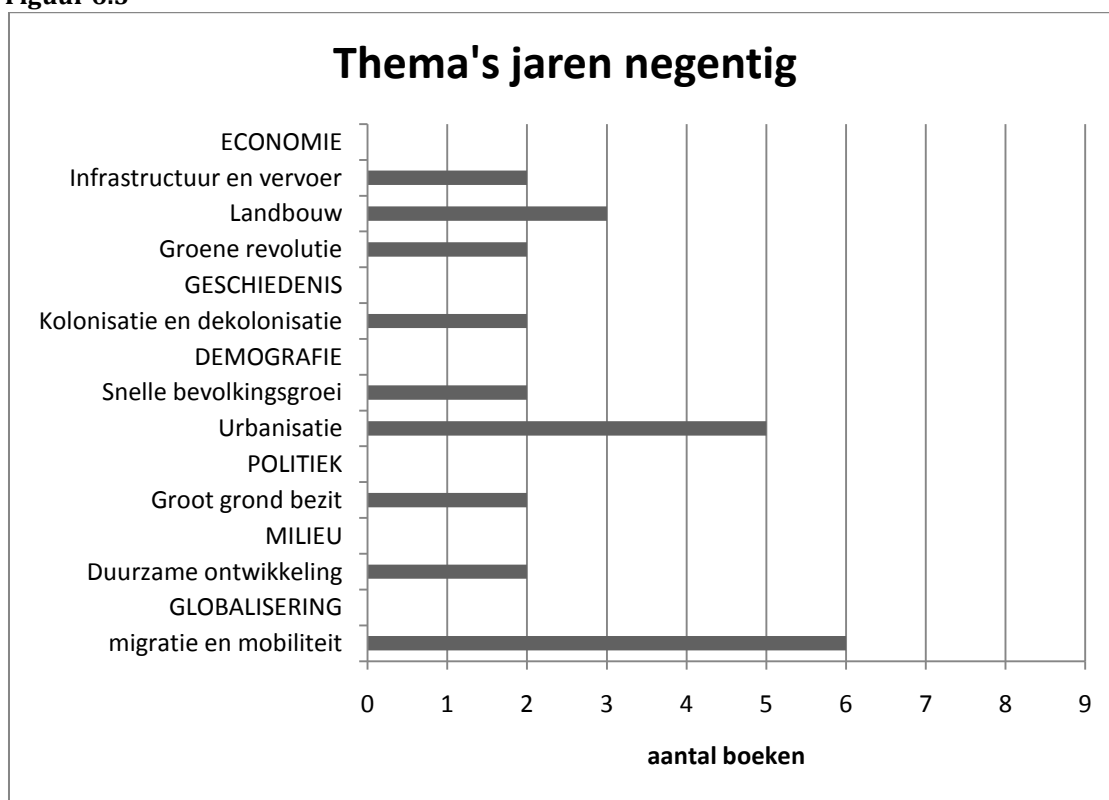
In deze paragraaf komen de boeken uit de jaren negentig aan de orde. De volgende boeken zijn voor deze periode geanalyseerd:

- 17 Aarts, M., H. ten Berge, M. Impelmans, K. Oost, B. Valentijn, J. de Zwart (1998) Global Village. Via Delta Aardrijkskunde. Theorieboek havo/vwo. Leiden: SMD Educatieve Uitgevers
- 19 Adriaens, D., G. Steenbakkers, M. van Zijl, A. Zwierstra (1999) Terra. Domein Migratie en Mobiliteit. Themaboek vwo bovenbouw. Groningen: Wolters-Noordhoff
- 21 Dijk, H., H van Nijnatten (1999) Atlantis aardrijkskunde voor de tweede fase vwo. Politiek en ruimte. Zutphen: Thieme
- 16 Krijger, C., Lentjes, W., T. Savelkouls, M. Terlingen, P. Teune (1994) Wereld in werking. Basisboek bovenbouw hv. Den Bosch: Malmberg.
- 14 Lentjes, W. & P. de Mas (1990) Marokko. HV editie. Den Bosch: Malmberg
- 18 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (1999) Wereldwijs handboek. vwo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 20 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (1999) Wereldwijs handboek. havo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 13 Sanders, A., & P. Trommar (1991) Aarde in Balans. Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden. Marokko. Examenuitgave havo/vwo. Leiden: Uitgeverij Educatief

- 22 Wanrooij, B van (1999) Atlantis aardrijkskunde voor de tweede fase vwo. Zutphen: Thieme

Vanaf de jaren negentig is er een duidelijke stijlbreuk te zien wat betreft de behandeling van de ontwikkelingsproblematiek in aardrijkskunde schoolboeken. Die breuk wordt zichtbaar in de boeken na 1997 omdat dan het nieuwe examenprogramma in werking treedt. Zo zijn er maar in twee van de negen boeken een apart hoofdstuk te vinden over ontwikkelingslanden en de ontwikkelingsproblematiek. In vier van de negen boeken zijn er korte paragrafen of themahoofdstukken. In drie van de negen boeken was nauwelijks informatie over ontwikkelingslanden te vinden. De informatie bestond uit losse stukken tekst door het boek. Bovendien is de gegeven informatie minder compleet omdat het meer verspreid is en wordt er niet op alle aspecten van onderontwikkeling ingegaan. In onderstaande grafiek zijn de meest voorkomende thema's uit de jaren negentig zichtbaar (vanaf twee keer).

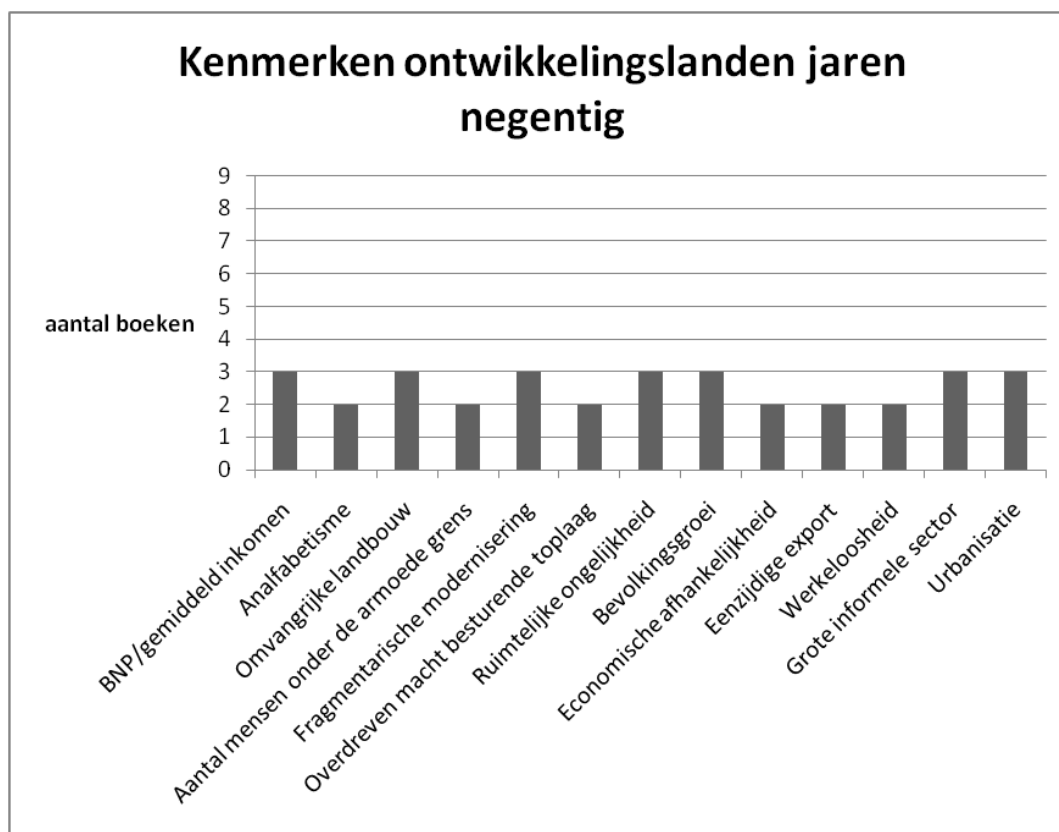
Figuur 6.5

Migratie en mobiliteit blijken de belangrijkste aandachtspunten. Opvallend is dat er veel minder aandacht wordt besteed aan de explosieve bevolkingsgroei. Dit was in de voorgaande decennia een onderwerp waar veel bij stil werd gestaan. Daarnaast is er plaats voor nieuwere actuele onderwerpen zoals de EG en ontwikkelingslanden, NIC's en duurzame ontwikkeling. De eerste twee thema's komen maar één keer voor in de analyse en staan dus niet in de grafiek (zie bijlage 3). Urbanisatie blijft nog steeds een belangrijk thema zoals in de voorgaande jaren ook het geval was. Economie blijft in de jaren negentig nog een belangrijke dimensie in combinatie met de dimensie van een globaliserend wereldsysteem.

Figuur 6.6

Wat betreft kenmerken is een minder groot verschil waar te nemen. In figuur 6.6 zijn de meest genoemde kenmerken van de jaren negentig te zien. Nog steeds worden de geijkte kenmerken zoals laag BNP, omvangrijke landbouw en urbanisatie genoemd. Daarnaast komt het begrip 'fragmentarische modernisering' in gebruik. Dit werd in andere bewoordingen ook als kenmerk in de voorgaande decennia genoemd maar kennelijk is dit een nieuw kernbegrip zoals 'acculturatie' dit was eind jaren zestig en in de jaren zeventig. In een boek uit 1994 (boek 16), dus voor de ingang van een nieuw examenprogramma, werd een ontwikkelingsland beschreven als "*er heerst grote armoede onder brede lagen van een snel groeiende bevolking en is er sprake van een proces van onderontwikkeling*" (blz.5). In de boeken na 1997 worden geen definities meer gegeven. Aan deze grafiek is ook te zien dat er in totaal maar weinig kenmerken worden genoemd. Dit heeft ook te maken met de nieuwe manier van het behandelen van ontwikkelingslanden in het examenprogramma 1997-2007. Er worden bijna geen rijtjes opgenoemd en als ontwikkelingslanden besproken worden is dit niet meer altijd gekoppeld aan ontwikkelingsproblematiek.

In de jaren negentig is modernisatie vrijwel geheel van het toneel verdwenen. Slechts in één boek werd modernisatie behandeld. Het werd beschreven in de context van de geschiedenis en dus niet als oplossing gepresenteerd. Hetzelfde geldt voor de dependencia theorie. Dit werd ook als onderdeel van de geschiedenis beschreven en kwam twee keer voor. Er is ook voor het eerst aandacht voor de *basic needs* strategie en voor *bottom-up* aanpakken. Dit is overeenkomstig met de nieuwe theorieën uit de jaren negentig (zie hoofdstuk 2). Opvallend is wel dat er nauwelijks aandacht is voor kanttekeningen van de Westerse invloed in ontwikkelingslanden. Dit gebeurt eigenlijk maar in één boek (boek 16). Dit boek, uit 1994, is van de negen boeken het meest volledig en gaat in op veel aspecten van onderontwikkeling en ontwikkelingsamenwerking. De nieuwere boeken blijven daarbij

achter omdat er maar een paar thema's aangestipt worden. Uit deze boeken blijkt dat ontwikkelingsproblematiek minder aan de orde komt in de aardrijkskunde boeken in het examenprogramma van 1997-2007. Er is wel duidelijk meer aandacht voor globale processen.

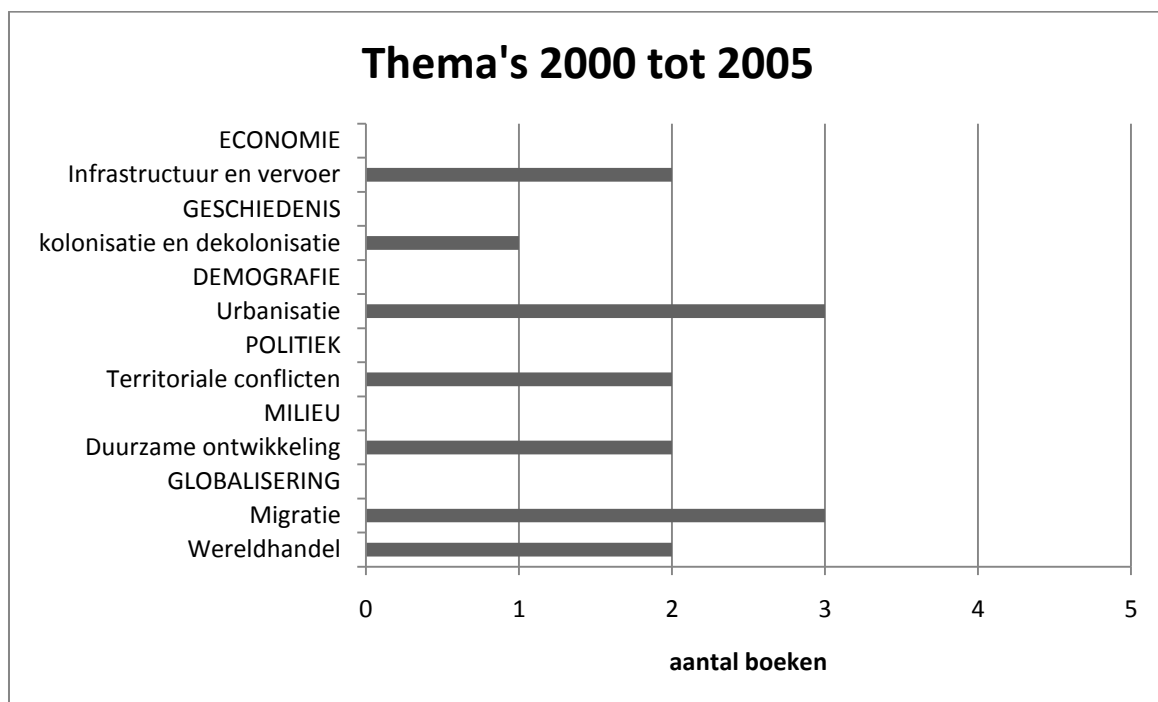
6.4 Het nieuwe millennium, een nieuwe manier van behandelen

In het nieuwe millennium tot 2006 zetten de veranderingen van de tweede helft van de jaren negentig door. De boeken tot 2006 uit de analyse zijn:

- 24 Gerits, G (2004) Atlantis. Migratie en vervoer havo. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 25 Gerits, G., I. Hendriks (2004) Atlantis. Politiek en ruimte vwo. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 26 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (2003) Wereldwijs handboek. havo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 27 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (2003) Wereldwijs handboek. vwo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 23 Wanrooij, B van (2004) Atlantis aardrijkskunde voor de tweede fase vwo. Zutphen: Thieme

Het belangrijkste verschil met de jaren voor 1997 is dat er geen aparte hoofdstukken meer geschreven worden waarin de ontwikkelingsproblematiek besproken wordt. In de boeken uit het voorgaande examenprogramma wordt vooral gebruik gemaakt van themaparagrafen. De aardrijkskundeonderwerpen zijn verdeeld over domeinen, zoals politiek en ruimte of migratie en mobiliteit. Er zitten kleine verschillen tussen havo en vwo. Bij het beschrijven van deze onderwerpen wordt af en toe een koppeling gemaakt met ontwikkelingslanden. Dit betekent dat er maar een bepaald aantal thema's worden besproken zoals ook te zien is in onderstaande grafiek.

Figuur 6.7

Urbanisatie blijkt nog steeds behandeld te worden. Het wordt vooral gekoppeld aan migratie en ruimtelijke inrichting. Dit verschilt niet zo veel met voorgaande decennia waarin migratie vaak

gekoppeld werd aan de bevolkingsexplosie en de daarop volgende migratie naar de stad. Migratie is ook een onderwerp dat nog steeds in de boeken verschijnt. Explosieve bevolkingsgroei is geen thema meer in de boeken tot 2006, het wordt hoogstens kort aangestipt in relatie met migratie. Het beschrijven van de bevolkingsopbouw, de bijbehorende demografische piramides en het beschrijven van family planning als oplossing wordt in deze boeken niet meer gedaan maar komen in het huidige examenprogramma wel terug. Eind jaren negentig werden de onderwerpen 'territoriale conflicten' en 'milieu' voor het eerst geïntroduceerd. In de nieuwere uitgaven worden deze onderwerpen op exact dezelfde manier behandeld.

Een zeer groot verschil met de voorgaande decennia is het aantal bladzijden dat aan ontwikkelingslanden wordt besteed. In het examenprogramma 1997-2007 werd er nauwelijks informatie over ontwikkelingslanden gegeven. De twee boeken die wel meer tekst over ontwikkelingslanden bevatten (boek 26 en 27) zijn veel meer gefragmenteerd. Ontwikkelingsproblematiek wordt ook in deze boeken niet als geheel besproken. De grotere fragmentatie komt omdat alle domeinen hier bij elkaar zitten (voor de andere methoden is al een voorselectie gemaakt uit de aparte domeinen, zie paragraaf 5.5). De grotere hoeveelheid bladzijden zijn vooral te danken aan casussen in relatie tot migratie, natuurrampen en ruimte gebruik. Deze casussen ontbreken in de andere, losse domein boeken.

Dat de ontwikkelingsproblematiek niet als één wordt behandeld is ook duidelijk wanneer je kijkt naar de genoemde kenmerken of de behandeling van theorieën. In geen van de boeken worden expliciet kenmerken van ontwikkelingslanden genoemd. Ook worden er geen verklaringen of theorieën wat betreft mogelijke ontwikkelingsstrategieën behandeld. Daarnaast worden er weinig kanttekeningen geplaatst bij Westerse invloed in ontwikkelingslanden. In twee boeken wordt de wereldhandel en de situatie van ontwikkelingslanden in relatie tot het landbouwbeleid in Europa besproken. Echt kritische kanttekeningen over bijvoorbeeld de koloniale geschiedenis of ontwikkelingshulp, worden nergens gemaakt.

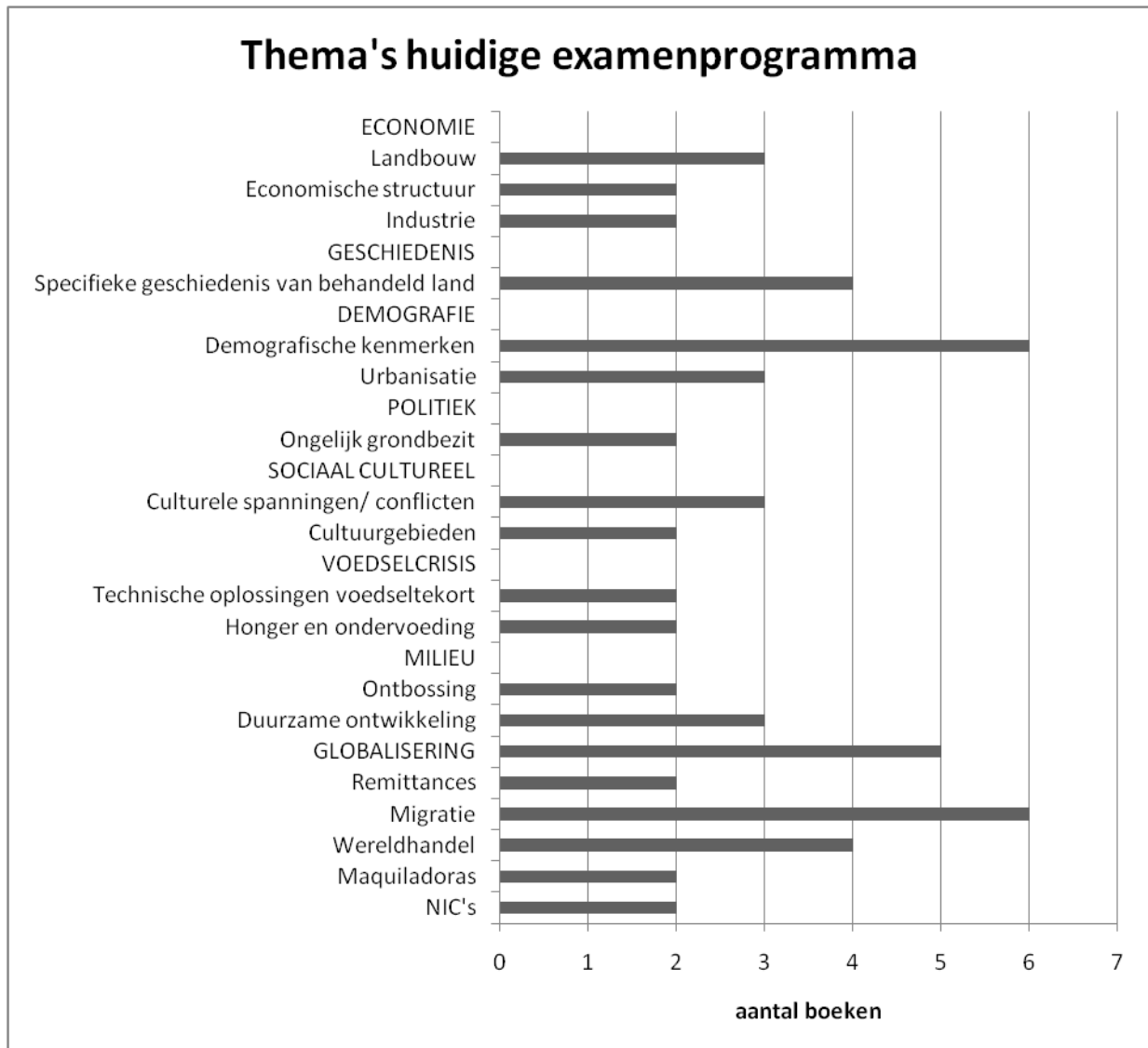
Omdat de boeken vanaf 2006 wat betreft onderwerpen zo veel verschillen met die uit de eerste helft van het nieuwe millennium worden ze hier niet als één decennium behandeld. De boeken behorend bij het huidige examenprogramma die geanalyseerd zijn:

- 30 Bulthuis, J., H van den Bunder, G. Gerits, I. Hendriks, J. Padmos, A. Peters, L.A Swartsenburg, B. van Wanrooij (2006) De Geo vwo. Wereld, arm en rijk. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 31 Bulthuis, J., H van den Bunder, G. Gerits, I. Hendriks, J. Padmos, A. Peters, L.A Swartsenburg, B. van Wanrooij (2007) De Geo havo. Wereld, arm en rijk. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 33 Bulthuis, J., H van den Bunder, G. Gerits, I. Hendriks, J. Padmos, A. Peters, L.A Swartsenburg, B. van Wanrooij (2007) De Geo. Gebieden. Indonesië actueel. Havo. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 28 Jong, de H., L. Kunnen, M. Kloosterboer, M. Löffler, F. Oedekerck, J. Wolters (2008) Terra tekstboek B, vwo. Groningen: Wolters-Noordhoff
- 32 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkoul, M. Terlingen, B. Weidema, M. de Wolf (2008) Wereldwijs. Indonesië als ontwikkelingsland. Havo. Den Bosch: Malmberg
- 34 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkoul, M. Terlingen, B. Weidema, M. de Wolf (2007) Wereldwijs. Wereld. Leerkatern vwo. Den Bosch: Malmberg

- 29 Nonnekes, H., F. Oedekerck, J. Remmers-Kamp, J. Wolters (2007) Terra tekstboek A. Groningen: Wolters-Noordhoff

Vanaf 2007 is het nieuwe examenprogramma in werking getreden. Dit betekent een duidelijke breuk met het voorgaande examenprogramma. Ontwikkelingslanden zijn weer terug op de agenda. Er worden weer aparte hoofdstukken en boeken aan gewijd en het aantal bladzijden neemt ook sterk toe. In onderstaande figuur zijn de meest voorkomende thema's (vanaf twee keer) van het nieuwe examenprogramma te zien.

Figuur 6.8

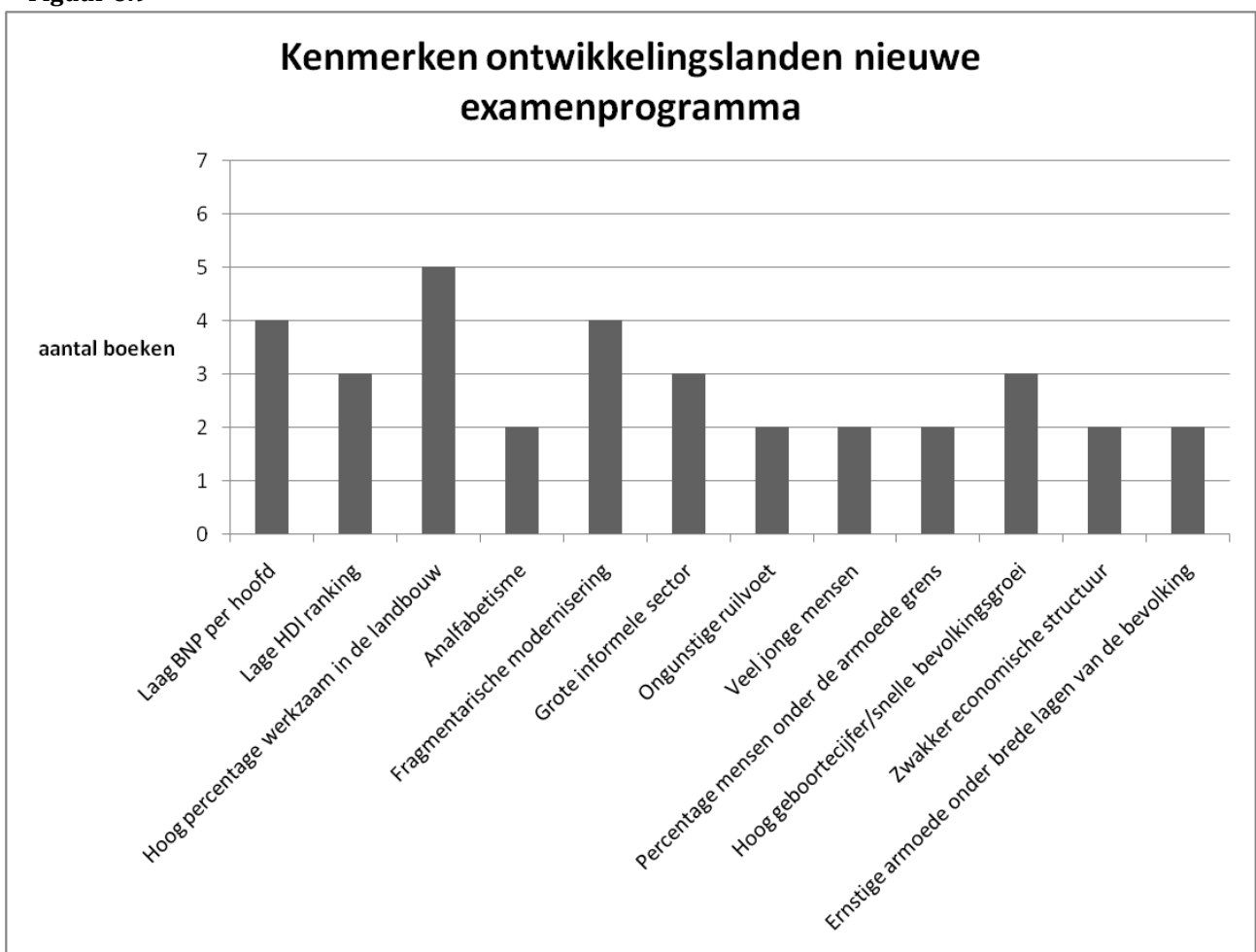

Er is in zekere zin een parallel te trekken met de beschrijving van ontwikkelingslanden in de jaren zeventig en tachtig. Een aantal 'traditionele' onderwerpen komen weer aan bod. Hieronder vallen landbouw, industrie, demografie en de koloniale geschiedenis. Verschil met de jaren zeventig en tachtig is dat de beschrijving van ontwikkelingslanden meestal niet apart onder een kopje 'ontwikkelingslanden' wordt gedaan. De landen zijn nu onderdeel van een bepaald domein zoals Zuidoost Azië als regio, het voedselvraagstuk, arm en rijk of migratie tussen Mexico en de VS. De

relaties tussen verschillende gebieden in de wereld worden zo duidelijk aan de hand van de genoemde thema's. Daarnaast is er sprake van een globaliserings dimensie. Dit is onder andere te zien aan de thema's zoals NIC's, globalisering, maquiladoras en wereldhandel. De wereld wordt veel meer als een systeem behandeld en niet meer opgedeeld in een Eerste Wereld, Tweede wereld en Derde Wereld. Ook wordt het Westen veel minder als hegemoniale macht voorgesteld. Deze manier van behandelen past veel beter bij de situatie in de wereld, waarin globale systemen nog veel meer invloed hebben op het dagelijks leven van leerlingen dan veertig jaar geleden. Wat er aan de andere kant van de wereld gebeurt heeft directe gevolgen in de omgeving of het leven van de leerling.

In twee van de zeven boeken wordt weer een rijtje met kenmerken van ontwikkelingslanden opgenoemd zoals dat gebruikelijk was in de jaren zestig en zeventig. In de andere boeken worden de kenmerken door het boek heen genoemd. In één boek (32) werd ook een definitie van een ontwikkelingsland in de begrippenlijst gegeven; *Land dat gekenmerkt wordt door een zwakke economische structuur, ernstige armoede onder brede lagen van de bevolking, een snel groeiende bevolking en het voorkomen van fragmentarische modernisering*. In deze definitie zijn al een aantal kenmerken genoemd. De meest voorkomende kenmerken zijn te zien in onderstaande tabel.

Figuur 6.9

De meest genoemde kenmerken verschillen niet veel van de kenmerken die eind jaren zestig en in de jaren zeventig werden genoemd. In de wetenschappelijke literatuur worden ook nog steeds min of meer dezelfde kenmerken gebruikt, ze zijn ook nog steeds actueel. Verschil is dat bijvoorbeeld honger

en ziekte nu niet meer genoemd worden terwijl dit in de jaren zestig en zeventig wel zo was. Daarnaast is er aandacht voor de menselijke kant van onderontwikkeling, te zien aan bijvoorbeeld het gebruik van de *Human Development Index*. Er wordt nu niet zo zeer de nadruk gelegd op mensen in ontwikkelingslanden als slachtoffers. De nadruk ligt nu veel meer op een globaliserend wereldsysteem en de rol van verschillende landen in dit systeem.

De boeken tot 2006 kenmerken zich door aardrijkskunde in thema's waarbij ontwikkelingslanden vooral aan thema's als migratie, vervoer en territoriale conflicten gekoppeld worden. Er is structureel minder aandacht voor ontwikkelingslanden en de behandeling is meer fragmentarisch. Ontwikkelingsproblematiek als één onderwerp van studie komt in deze boeken niet meer voor. Verklaringen voor onderontwikkeling werden ook niet gegeven.

In de boeken uit het huidige examenprogramma wordt er nog steeds thematisch gewerkt maar er is wel veel meer aandacht voor ontwikkelingslanden en de relaties met de rest van de wereld. De verklaringen voor onderontwikkeling worden dan ook vanuit een globaliserend wereldsysteem gedaan. Niet alleen de interne aspecten van onderontwikkeling komen aan bod maar ook de externe. In de andere decennia komen ook wel eens externe aspecten (vooral de oneerlijke wereldhandel) aan de orde maar van een veel vluchtiger aard. Ook komen actuele problemen aan bod. In voorgaande decennia werd dit veel minder gedaan. Belangrijk verschil met de boeken van voor 2006 is dat er in de huidige boeken meer aandacht is voor lokale en contextspecifieke verschillen.

6.5 Casus: Indonesië als examenonderwerp in de jaren tachtig en nu.

In het huidige examenprogramma van de havo is Indonesië als ontwikkelingsland een onderwerp van het centraal examen. Dit was ook zo in de jaren tachtig. Voor deze twee perioden is een vergelijking gemaakt waarin bekeken wordt op welke manieren de behandeling van Indonesië verschilt of hetzelfde is gebleven. De boeken uit de jaren tachtig zijn:

- 10 Dragt, H., W. Hofland, R. Tamsma (red.) (1987) Indonesië als ontwikkelingsland. Geo geordend. Examenuitgave. Amsterdam: Meulenhoff Educatief
- 12 Sanders, A., & P. Trommar (1987) Aarde in Balans. Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden. Indonesië als ontwikkelingsland. Examenuitgave havo/vwo. Leiden: Uitgeverij Educatief

Uit het huidige examenprogramma zijn dit:

- 33 Bulthuis, J., H van den Bunder, G. Gerits, I. Hendriks, J. Padmos, A. Peters, L.A Swartsenburg, B. van Wanrooij (2007) De Geo. Gebieden. Indonesië actueel. Havo. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 32 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkoul, M. Terlingen, B. Weidema, M. de Wolf (2008) Wereldwijs. Indonesië als ontwikkelingsland. Havo. Den Bosch: Malmberg

Wanneer de boeken naast elkaar doorgebladerd worden valt op dat de opbouw weinig verschilt. Boek 10 en 33 beginnen beide met een inleiding waarin wat kenmerken van Indonesië kort toegelicht worden. Het boek behorend bij het nieuwe examenprogramma besteedt wel meer tekst aan de inleiding. Na de korte inleiding gaan beide boeken verder met de natuurlijke en landschappelijke kenmerken. Boek 12 en 32 beginnen met de fysische en natuurlijke kenmerken. Deze boeken bevatten geen korte inleiding.

Wat betreft de natuurlijke en fysische kenmerken komen in alle vier de boeken dezelfde onderwerpen aan bod. De natuurlijke hulpbronnen, het klimaat en vulkanisme op de eilanden worden op dezelfde manier behandeld, een paar kleine verschillen daargelaten.

Boek 12 en 32 gaan daarna verder met het koloniale geschiedenis. Boek 10 en 33 gaan verder met demografie. Hierbij wordt de explosieve bevolkingsgroei op bijna exact dezelfde manier behandeld. Zelfs de letterlijke tekst verschilt weinig van elkaar. In boek 33 worden redenen genoemd waarom de bevolkingsgroei zo groot is; *'Vele zien kinderen als een verzekering voor de oude dag. Niet veel oude Indonesiërs hebben een pensioen en een sociale voorziening zoals de AOW ontbreekt. Als je dus oud en arm bent en niet meer kunt werken, heb je kinderen nodig die jou kunnen verzorgen op je oude dag'* (blz. 39). Het boek uit de jaren tachtig (10) schrijft dit: *'Er is ook nog een sociale reden om niet aan geboortebeperking te doen. In een arm land als Indonesië is geen pensioen of AOW, en er zijn ook geen ziekte-uitkeringen. Als je dus oud bent en arm en je kunt niet meer werken, dan moet je in leven gehouden worden door je (intussen volwassen geworden) kinderen. Hoe meer je er daar van hebt, des te beter wordt je op je oude dag verzorgd'* (blz 15). Daarna worden dezelfde punten op genoemd waarin de tekst ook weinig verschilt. Beide boeken zijn *De geo* van dezelfde uitgever. Ook bevatten beide boeken bevolkingsdiagrammen (de andere twee boeken overigens ook). Een verschil is dat het boek uit de jaren tachtig (boek 10) de family planning van de overheid behandelt. Hier wordt nog vooral over oplossing geschreven. In het nieuwe boek (boek 33) worden vooral verklaringen gegeven maar wordt er niet voorgeschreven wat 'het beste' voor Indonesië zou zijn. Daarnaast gaat het nieuwe boek ook in op de tijdelijke daling en de demografische transitie. Bij de andere twee boeken zijn de verschillen min of meer dezelfde.

De grote verschillen zijn vooral zichtbaar wanneer de economie behandeld wordt. In alle vier de boeken wordt ingegaan op de verschillende sectoren zoals de landbouw, industrie en de dienstensector. De boeken uit de jaren tachtig gaan vooral in op de commercialisering van de landbouw en het uitbreiden van de industrie. Hier wordt dus weer de nadruk gelegd op moderniseren en wordt er 'voorgeschreven' wat Indonesië zou moeten doen om tot ontwikkeling te komen.

In de boeken uit het huidige examenprogramma wordt de nadruk gelegd op globalisering. Bovendien wordt er niet voorgeschreven wat de landen moeten doen om hun positie te verbeteren. De globaliserings dimensie is te zien aan een aantal dingen. In boek 32 wordt globalisering als centraal thema genomen waarna er verschillende onderwerpen vanuit globalisering behandeld worden. Eerst wordt begonnen met de situatie vóór globalisering; het koloniale verleden. Daarna komen de volgende onderwerpen aan bod:

-*Globalisering en de economische dimensie*

-*Globalisering en de sociaal-culturele dimensie*

-*Groei naar eenheid in de Indonesische staat: de politieke dimensie*

Bij de economische dimensie komt globalisering aan bod door het behandelen van de plaats van Indonesië in het wereldhandelssysteem maar ook hoe globalisering voor bepaalde veranderingen in de economie heeft gezorgd. Ook wordt toerisme als onderdeel van de economie genoemd. In de boeken uit de jaren tachtig wordt er niet over toerisme geschreven omdat deze industrie toen nog niet op gang gekomen was.

Boek 33 gaat niet expliciet in op globalisering. Toch wordt ook in dit boek de globaliserings dimensie duidelijk. Wanneer de economie behandeld wordt gaat het boek onder andere in op Indonesië in het wereldhandelssysteem. Daarnaast worden veel vergelijkingen gemaakt met de internationale situatie. Globalisering komt het duidelijkst naar voren in het hoofdstuk *Indonesië in de wereld*. In beide boeken komt globalisering ook sterk naar voren wanneer de internationale migratie besproken wordt. De

boeken uit de jaren tachtig gaan niet in op internationale migratie. Ze bespreken wel transmigratie en de migratie naar de stad. Hier gaan de nieuwe boeken overigens ook op in. De boeken uit het huidige examenprogramma gaan ook in op actuele problemen in Indonesië. Ze behandelen de culturele en sociale spanningen en de ontbossing. De boeken uit de jaren tachtig gaan niet in op actuele problemen.

Wat betreft de boeken uit de jaren tachtig is het moeilijker om een bepaalde dimensie te herkennen. In beide boeken wordt wel de nadruk gelegd op het commercialiseren van de landbouw en het moderniseren van de industrie. In geen van beide boeken wordt geschreven over Indonesië in het wereldhandelssysteem of de relaties van Indonesië met andere landen (behoudens het koloniale verleden in boek 32).

Duidelijk is dat de boeken min of meer dezelfde onderwerpen behandelen. De verschillen in dimensie worden duidelijk bij het behandelen van de economie. Daarnaast worden in de nieuwe boeken de interne en externe relaties tussen de verschillende onderwerpen (economie, politiek, sociaal-cultureel) beter duidelijk. Verder is de paternalistische toon in de nieuwe boeken verdwenen.

6.6 Conclusie

In de voorgaande paragrafen zijn een aantal overeenkomsten en verschillen tussen de decennia duidelijk geworden. De analyse van de schoolboeken is uitgevoerd zodat tot beantwoording van de volgende deelvraag kan worden gekomen; *Hoe wordt het ontwikkelingsvraagstuk in aardrijkskunde boeken vanaf de jaren zestig behandeld?*

Tussen de late jaren zestig, de jaren zeventig en de jaren tachtig zit weinig verschil wat betreft de behandeling van ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek. De twee oudste boeken komen uit 1968. In één van deze twee (boek 2) is nog geen apart hoofdstuk over ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek te vinden. In het andere boek (boek 11) is dit wel het geval. De twee boeken zijn van de zelfde serie (kernegeografie). Het is waarschijnlijk dat deze boekjes naast elkaar zijn gebruikt. In deze decennia is het gebruikelijk om óf een apart hoofdstuk óf een apart boekje aan ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek te wijden. Ook het gemiddelde aantal bladzijden dat aan deze onderwerpen besteed wordt ligt niet ver uiteen. De opbouw verschilt per boekje maar bevat vaak dezelfde thema's. Kolonisatie en dekolonisatie, de explosieve bevolkingsgroei, urbanisatie en leven in de stad, lage productiviteit in de landbouw, de industrie sector en acculturatie zijn thema's die in de meeste van deze boeken voorkomen. Daarnaast is een gemeenschappelijk kenmerk dat er vaak een apart rijtje met kenmerken van ontwikkelingslanden wordt opgenoemd. Wat betreft de genoemde kenmerken zijn er ook geen grote verschillen. Het vaakst worden analfabetisme, een laag BNP, grote bevolkingsgroei en de omvangrijke landbouw genoemd.

De verschillen, al hoewel vrij klein, zitten voornamelijk in de behandeling van theorieën. De meeste boeken hebben een modernistische toon waarbij modernisatie als oplossing voor onderontwikkeling wordt gepresenteerd. Ook het dependencia model wordt vaak toegelicht en soms als verklaring van onderontwikkeling aangevoerd. In de boeken uit de late jaren zestig en de jaren zeventig lijkt er echter iets meer aandacht te zijn voor theorieën uit de wetenschap. Zo worden in twee boekjes uit die samengevoegde decennia ook communistische theorieën besproken. Er is over het algemeen genomen in de jaren tachtig wat meer plaats voor de verklaring (hoewel logischerwijs op verouderde kennis gebaseerd) van onderontwikkeling. In de jaren zestig en zeventig worden er vaker

'oplossingen' gepresenteerd. Uit de boeken komt een economisch-kapitalistische dimensie naar voren waarin het Westen als hegemoniale macht wordt gepresenteerd en die afgezet kan worden tegen de context van de koude oorlog. Bovendien wordt de wereld nog opgedeeld in een Eerste Wereld, Tweede Wereld en Derde Wereld.

Pas in de jaren negentig worden er grotere verschillen duidelijk. Vergeleken met de voorgaande decennia is er een duidelijk verschil te zien in de behandeling van ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek. Zo wordt er minder tekst aan de onderwerpen besteed en is het niet meer gebruikelijk om een apart hoofdstuk te maken waarin ontwikkelingsproblematiek volledig behandeld wordt. Er is voornamelijk aandacht voor migratie, mobiliteit en vervoer.

Wat betreft inzichten uit de wetenschap is modernisatie theorie van het toneel verdwenen. In relatie tot de infrastructuur in de voormalig koloniën wordt vaak het centrum-periferie model als verklaring aangevoerd. Strategieën voor ontwikkeling worden nauwelijks behandeld. In één van de boeken is wel voor het eerst aandacht voor *bottom-up* en *basic needs* strategieën. Er is meer aandacht voor globale processen in het wereldsysteem en de verdeling van de wereld in drieën is niet meer gebruikelijk.

De in de jaren negentig ingezette veranderingen worden in het nieuwe millennium doorgevoerd. In de boeken uit het voorgaande examenprogramma is veel minder aandacht voor ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek. Dit wordt alleen nog maar behandeld wanneer ze gekoppeld worden aan een thema als migratie of vervoer. Het voorgaande examenprogramma vormde een duidelijke breuk met voorgaande decennia.

In de boeken uit het nieuwe examenprogramma zijn ontwikkelingslanden wel weer een punt van aandacht. Wat betreft thema's en kenmerken zijn er parallellen te trekken met voorgaande decennia tot 1997 (waarin het voorgaande examenprogramma in werking trad). Het grote verschil zit in de context waarin ontwikkelingslanden worden behandeld. Tot de jaren negentig werd de stof behandeld vanuit een dimensie waarin de wereld opgedeeld was in drieën met het Westen als de Eerste Wereld en de overkoepelende macht. Vanaf de jaren negentig krijgen globale processen meer aandacht. De dimensie is veel meer globalisering en actuele processen binnen die globalisering. Dit is ook terug te vinden in de casus van Indonesië als examenonderwerp in de jaren tachtig en nu.

Tabel 6.1 Aantal thema's per dimensie en per periode

	Eind jaren zestig en jaren zeventig	Jaren tachtig	Jaren negentig	2000-2005	Huidige examenprogramma
Economie	xxxxx	xxx	xxx	x	xxx
Geschiedenis	xx	x	x	x	x
Demografie	xx	xx	xx	x	xx
Kenmerken ontwikkelingslanden	x				
Politiek	x	x	x	x	x
Milieu			x		xx
Globalisering			x	xx	xxxxx
Sociaal/cultureel					xx
Voedselcrisis					xx

Tabel 6.1 laat nog eens schematisch de verschuiving van een eenvoudige behandeling vanuit een economische dimensie naar een behandeling die completer is (veel meer aspecten behandeld) en vanuit een globaliserings dimensie.

7 Othering en postkoloniale kritiek in aardrijkskunde boeken

Dit hoofdstuk presenteert de resultaten van het tweede deel van de inhoudsanalyse. In dit deel van de analyse is gekeken of de inzichten uit de postkoloniale kritiek ook invloed hebben gehad op de behandeling van ontwikkelingslanden in schoolboeken. De deelvraag die hier behandeld wordt is: *Hebben de inzichten uit de postkoloniale kritiek ook invloed gehad op de behandeling van ontwikkelingslanden in schoolboeken en in hoeverre komt orientalism en othering terug in de aardrijkskunde schoolboeken vanaf de jaren zestig?*

7.1 Het Westen superieur?

In de late jaren zestig en de jaren zeventig worden ontwikkelingslanden op uiteenlopende manieren omschreven. Sommige boeken zijn vrij neutraal in hun omschrijvingen. Er komen weinig waardeoordelen in voor. In een paar boeken worden voorbeelden gegeven waar een waardeoordeel aan zit. Dit ligt meestal aan de manier van schrijven die daardoor wel interessant is maar ook zeer vormend. De teksten beschrijven overigens niet alleen negatieve waardeoordelen over ontwikkelingslanden maar ook over andere zaken. In het boek *Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden* van de Geo Geordend uit 1978 valt bijvoorbeeld te lezen dat *'allerlei snode lieden voorzien in de behoefte van leesboeken voor volwassenen door te zorgen voor een grote stroom aan inferieur leesvoer....'* (blz 21, boek 7) Voorgaande gaat over het leesmateriaal dat beschikbaar is voor volwassenen die leren lezen in ontwikkelingslanden. De auteur vindt kennelijk het leesmateriaal dat aan de volwassenen wordt aangeboden verwerpelijk en de 'lieden' die dit aanbieden ook. Het illustreert de schrijfstijl en woordkeus van de rest van het boek. De leerlingen hebben er ongetwijfeld om moeten lachen wat het boek wellicht populair maakte. Het betekent echter ook dat de leerlingen een nogal vertekend beeld kunnen krijgen van ontwikkelingslanden en de mensen die daar wonen. In hoeverre daar sprake van is wordt duidelijk wanneer er gestructureerd gekeken wordt naar de beschrijving van ontwikkelingslanden en de mensen die in deze landen leven.

Het analyse schema begint met de vraag of het Westen of Europa als superieur wordt voorgesteld. In alle geanalyseerde boeken (van eind jaren zestig tot en met de jaren zeventig) is daar in meer of mindere mate sprake van. Opvallend, maar wellicht niet verassend, is dat het oudste boekje veel eurocentrischer in zijn beschrijvingen is dan de oudere boeken. Dit blijkt onder andere uit de volgende tekst:

'Ondanks alle bovengenoemde Westerse maatregelen zijn de eigenlijke klemmende problemen niet opgelost. De levensstandaard der grote massa is niet of zeer weinig gestegen. Hoogstens kan men zeggen, dat zonder al de genoemde maatregelen het peil van de levensstandaard nog lager zou zijn geworden. Wel heeft het Westerse bestuur, in Indonesië, grote gebieden, met een veelheid van rassen, volken, talen en culturen, tot een politieke eenheid gesmeed. Ook hebben de Westerse invloeden, hoe kon het ook anders, door onderwijs en bekendmaking met Westerse ideeën, zelf een nieuwe groep geschapen van een inheemse intellectuele elite, aan welke de leiding toeviel van een – onvermijdelijke – beweging tot zelfstandigheid' (Kern geografie, 1968, blz 182, boek 2).

Dit stuk tekst vat een hoofdstuk samen en laat ook de toon van de rest van het boek zien. Het Westen wordt hier duidelijk machtiger voorgesteld. Er wordt gezegd dat de situatie nog erger zou zijn als het Westen zich niet had gemengd in het land. Met het idee dat de Westerse inmenging het misschien wel erger heeft gemaakt wordt geen rekening gehouden. Bovendien worden de Westerse ideeën als het

hoogst haalbare gezien. Dit blijkt vooral uit de zinsnede; *hoe kon het ook anders*. Hiervan gaat duidelijk de suggestie uit dat de Westerse invloeden onontbeerlijk zijn voor de ontwikkeling van een land. Ook wordt er gesuggereerd dat de 'inheemse intellectuele elite' zich alleen heeft ontwikkeld door Westerse inmenging. Daarmee wordt indirect ook gesuggereerd dat 'inheemse bevolking' eigenlijk vrij dom is en toch echt de hulp van het Westen nodig heeft om tot slimme ideeën te komen. In het boekje komen nog een aantal van dit soort beschrijvingen voor waarin steevast het Westen als de grote verlichter wordt beschreven. Nog één voorbeeld; *'Dankzij het Westers bestuur, dat orde en veiligheid bracht, volken van verschillende rassen en met uiteenlopende talen en culturen tot een politieke eenheid formeerde en het begin van wetenschap, techniek en organisatie introduceerde [...]'* (blz, 183). Deze zin ontkent in één keer dat er voor Westerse inmenging sprake was van orde en veiligheid laat staan van wetenschap, techniek of organisatie. Het verassende is dat in de bladzijden daarvoor wel een aparte paragraaf met nadelen van Westerse invloed wordt beschreven. Hierin wordt echter niet de superieure positie van het Westen in twijfel getrokken. Opvallend is dat het andere boek van Kerngeografie uit 1986 (De veranderende mensheid, boek 11) veel minder eurocentrisch is. Er klinkt wel westerse superioriteit door in de teksten maar er wordt nergens expliciet beschreven dat het de Westerse manier dé manier is of dat door invloed van het Westen het land in ontwikkeling is gekomen. Dit is des te opvallender omdat het door dezelfde schrijvers is geschreven.

Niet alle boeken maken het zo bont als die hierboven beschreven. Er wordt vooral in generaliserende termen over mensen in ontwikkelingslanden geschreven. Vaak wordt de nadruk gelegd op mentaliteit verandering. Er wordt gesuggereerd dat, als de mensen maar gewoon zoals wij, de Westerse mens, gaan denken en handelen, de ontwikkeling van vooral de landbouw veel productiever zal worden. De nadruk wordt gelegd op het gebrek aan kennis, waarin kennis naar Westerse maatstaven wordt bedoeld. Dit blijkt onder andere uit het volgende stuk tekst;

'Je kunt je afvragen waarom het initiatief genomen moet worden door buitenlanders. Dit hangt samen met het feit dat in de ontwikkelingslanden een klasse van ondernemers, mensen die de technische, organisatorische en financiële vaardigheden bezitten om een bedrijf op te zetten, ontbreekt' (Geo Geordend, 1978, blz. 58, boek 7).

In alle geanalyseerde boeken komt naar voren dat de Westerse kennis de basis vormt voor ontwikkeling. Wel wordt er in vier van de zeven boeken (8,5,4 en 3) geschreven dat deze kennis aanpast moet worden aan de situatie ter plekke. Niet zo heel erg verassend aangezien de boeken voor het grootste gedeelte geschreven zijn door geografen die vanuit hun vakgebied gewend zijn aan het beschrijven en onderzoeken van verschillende situaties van landen. Vanuit dit oogpunt is het daarom vreemd dat de bevolkingen van ontwikkelingslanden wel gegeneraliseerd worden.

Eind jaren zestig en jaren zeventig:

- **Wordt het westen als superieur voorgesteld?:** In alle 7 boeken
- **Wordt er gegeneraliseerd?:** in 4 van de 7 boeken
- **Wordt de Westerse manier als dé manier van ontwikkelen beschreven?:** In 6 van de 7 boeken
- **Wordt de Westerse cultuur als hoger beschouwd?:** In 5 van 7 boeken

In de jaren tachtig wordt duidelijk dat er neutraler over ontwikkelingslanden en de mensen uit ontwikkelingslanden wordt geschreven. Toch kun je in de meeste boekjes nog wel een eurocentrische blik vinden. In geen van de boekjes uit de jaren tachtig wordt expliciet geschreven dat de Westerse manier de enige goede manier van vooruitgang en ontwikkeling is. Indirect komt dit soms wel naar

voren zoals blijkt uit dit tekststukje: ‘Door zich bij ontwikkelingsprojecten vooral te richten op de groep vernieuwers, denkt men de innovatie sneller te kunnen laten verlopen. In de landbouw kiest men dan die boeren uit die innovatiegeneigd zijn. Als grote boeren belangrijke boeren, dorpschoude, ministers of andere belangrijke mensen iets nieuws aanvaarden, zullen anderen dat sneller navolgen’ (Gamma handboek, 1987, blz 275, boek 9). Hierbij worden met ‘men’ de technische hulpverleners uit het Westen bedoeld. Kennelijk zijn de manieren die de boeren tot nu toe gebruiken niet goed genoeg volgens deze ontwikkelingswerkers. Westerse innovatie is dus nodig. Ook in deze boeken wordt nog wel gegeneraliseerd maar er worden veel vaker kanttekeningen bij Westerse invloed vermeld dan in de voorgaande decennia, en er is ook aandacht voor het feit dat de ontwikkelingshulp vooral vanuit Westerse visie is opgesteld. Opvallend is het examenboek over Indonesië van de Geo Geordend uit 1987 (boek 10). Hierin wordt in zeer neutrale taal geschreven over Indonesië en haar bewoners. Wanneer het over gepoogde vernieuwingen gaat, wordt alleen de Indonesische regering als aanstichter daarvan genoemd. Er wordt nergens gesproken over Westerse invloed, alleen in termen van de koloniale geschiedenis. Ook worden geen nadelen van de koloniale geschiedenis genoemd. In het boek wordt nergens Europa of het Westen als superieur voorgesteld. Ook niet wanneer er geschreven wordt over de industrie of over de landbouw. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het boek geschreven is toen de onafhankelijkheid al achtentwintig jaar een feit was. De koloniale banden waren al veel meer verdwenen dan in de jaren zeventig. Verder is het boek gekoppeld aan het basisboek. Daarin wordt verder ingegaan op kolonialisme en de nadelen daarvan. Wereld in Werking uit 1981 (boek 15) is ook zeer neutraal in haar beschrijving van ontwikkelingslanden.

Jaren tachtig:

- **Wordt het westen als superieur voorgesteld?:** subtiel in 3 van de 4 boeken
- **Wordt er gegeneraliseerd?:** in 1 van de 4 boeken
- **Wordt de Westerse manier als dé manier van ontwikkelen beschreven?;** in 1 van de 4 boeken
- **Wordt de Westerse cultuur als hoger beschouwd:** nergens expliciet genoemd

In de jaren negentig moet je goed zoeken wil je een vorm van *othering* in de teksten van de schoolaardrijkskunde boeken vinden. In geen van de geanalyseerde boeken wordt het Westen of Europa als superieur voorgesteld. Ook is er meer aandacht voor oplossingen en initiatieven uit de landen zelf. De westerse manier wordt niet meer als dé manier van ontwikkeling gezien. Er is wel minder aandacht voor de negatieve invloeden van Westerse landen in ontwikkelingslanden. In twee boeken wordt wel geschreven over het kolonialisme en in één van de vier boeken wordt er geschreven over de schuldenlast, dumping en de invloed van MNO's. In de jaren negentig wordt er sowieso minder aandacht gegeven aan ontwikkelingslanden en aan het ontwikkelingsvraagstuk. De onderwerpen worden minder vaak in een apart hoofdstuk beschreven. Dit maakt ook dat er minder tekst is om conclusies te trekken over *othering* in de beschrijving van ontwikkelingslanden.

Hetzelfde geldt voor de boeken uit het nieuwe millennium. Ten eerste is de tekst over ontwikkelingslanden veel meer over het hele boek verspreid en is er veel minder tekst waarin de landen en de problematiek besproken wordt. De stukken waarin dit wel gebeurt zijn zeer neutraal. Het is duidelijk in schoolboeken niet meer geaccepteerd om in negatieve termen over ontwikkelingslanden te schrijven of over het Westen als de norm. In de boeken uit het nieuwe examenprogramma (boeken vanaf 2006) is wel veel meer tekst over ontwikkelingslanden te vinden. Deze tekst is echter zeer neutraal (zonder waardeoordelen) en vooral beschrijvend. Toch ontkomen ook hier niet alle teksten

aan een soms paternalistische toon. In het volgende stukje tekst uit het tekstboek Wereld van Wereldwijs (2007) worden Afrikanen als domme schapen beschreven zonder eigen wil (blz. 59): *'Coca-Cola is één van de multinationals in de wereld waar veel kritiek op is. Het idee dat deze onderneming dagelijks zeventig miljoen arme Afrikanen cola laat drinken gaat er bij een heleboel mensen niet in. [.....] Toch is het voor een aantal gebieden goed dat Coca-Cola daar actief is. Na de tsunami in december 2004 zorgde het frisdrankbedrijf in Indonesië, Sri Lanka, de Malediven en India voor drinkwater, vrachtwagens en vrijwilligers. Deze actie kostte het bedrijf twintig miljoen dollar. Ook Shell besteedt jaarlijks miljoenen dollars aan ontwikkelingshulp. De oliemaatschappij was in 1997 de eerste onderneming die met dergelijke projecten startte. 'De projecten zijn de enige manier om de lokale bevolking een beetje tevreden te houden' aldus een woordvoerder van Shell*'. Die laatste zin is vooral pijnlijk omdat de lokale bevolking hier wordt beschreven als mensen die met projecten tevreden kunnen worden gehouden zodat de aandacht afgeleid wordt van de schadelijke effecten die Shell met zich meebrengt. De zin wordt dan wel niet uitgesproken door de auteurs van het boek, maar hij wordt wel geplaatst zonder nuancering of kanttekening.

In De Geo Arm en Rijk (studieboek vwo, 2006, blz. 41) komt in sommige stukjes tekst nog wel naar voren dat de Westerse manieren beter worden gevonden. Bovendien wordt er ook gegeneraliseerd; *'Een goed geïnformeerde en wetenschappelijk denkende westerling houdt vaak onvoldoende rekening met de culturele aspecten in een niet-westerse samenleving. Kenmerkend voor bijvoorbeeld de West-Afrikaanse landen is dat men daar de landbouw niet in de eerste plaats ziet als een commerciële activiteit. De landbouw is in die regio veel meer een sociaal en cultureel bestanddeel van de samenleving. Zo wordt het als een daad van ongehoorzaamheid aan de ouders en van onvoldoende respect voor de voorouders gezien wanneer iemand de overgebleven traditionele manier van landbouw gaat veranderen door moderne teeltwijzen of manieren van grondbewerking toe te passen.'* Even verderop in het boek wordt er over Afrika als het 'Donkere Continent' gesproken. Postkoloniale kritiek is kennelijk niet volledig tot deze auteur doorgedrongen. In een ander boek van De Geo (Indonesië actueel, 2007) wordt zelfs nog over rassen en raskenmerken gesproken. Toch zijn in deze nieuwste boeken de teksten veel genuanceerder met veel minder waardeoordelen dan de oudere boeken. Van een zekere vooruitgang is dus wel sprake. Je kunt je echter afvragen of de auteurs echt bewust hebben gekeken naar hun beschrijving van ontwikkelingslanden als er nog steeds wordt gesproken over het 'Donkere Continent' en over rassenkenmerken. Het is toch op zijn minst zeer verassend dat dit nog terug te vinden is in de nieuwste aardrijkskunde schoolboeken.

Jaren negentig en het nieuwe millennium:

- **Wordt het westen als superieur voorgesteld?:** in geen van de geanalyseerde boeken
- **Wordt er gegeneraliseerd?:** In 2 boeken
- **Wordt de Westerse manier als dé manier van ontwikkelen beschreven?;** 3 boeken laten dit in teksten doorschemeren.
- **Wordt de Westerse cultuur als hoger beschouwd?:** komt in 2 boeken subtiel naar voren.

De hypothese *'Het Westen of Europa wordt als superieur voorgesteld in de aardrijkskunde boeken tot de jaren negentig. Vanaf de jaren negentig gebeurt dit minder of helemaal niet'* kan op basis van de analyse niet helemaal aangenomen worden. Er zijn af en toe nog steeds voorbeelden te vinden waarin het Westen als superieur wordt neergezet.

7.2 Machtsrelaties?

Uit voorgaande kan opgemaakt worden dat er uit veel van de teksten machtsrelaties naar voren komen. Dit uit zich vooral in het indirect of direct beschrijven van Westerse kennis en theorieën als dé manier. Uit de volgende tekst blijkt bijvoorbeeld dat Europa als machtiger wordt voorgesteld; *'Dit behoeft nog niet het einde te betekenen van acculturatie en Europeanisering. Maar het is duidelijk, dat daar nu andere methoden moeten worden gebruikt'* (Kern geografie, 1968, blz 66, boek 11). Deze zin beëindigt een paragraaf over de dekolonisatie. Hieruit blijkt dat het 'duidelijk' is dat er nog Europeanisering moet plaatsvinden. Verder komt in de andere boekjes ook naar voren dat het Westerse politieke bestuur beter was en dat dit een ideaal is voor de toekomst.

De jaren tachtig laten al iets verschil zien. Toch komen er in twee van de drie boeken nog wel machtsrelaties naar voren in een aantal stukken tekst;

'Het Europeaniseringsproces is begonnen vanuit Europa omdat daar een ondernemingsgezinde en op winst gerichte stedelijke burgerij aanwezig was. In de niet-Europese gebieden was dit niet het geval' (Gamma handboek, 1987, blz 265, boek 9). Hierin wordt het bestaan van ondernemingsgezinde mensen buiten Europa gewoonweg ontkent! Dit is wel erg generaliserend en bovendien onjuist. Voor het gemak worden alle handelsroutes uit de rest van de wereld en de mensen die deze opzette even vergeten. Soms is duidelijk dat er wel een goede bedoeling achter de tekst zit maar wordt er toch op paternalistische manier gesproken over mensen in ontwikkelingslanden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het volgende stukje tekst;

'Dit betekent niet dat men de mensen maar door moet laten ploeteren met hun eeuwenoude weinig productieve technieken en dat er geen hoog ontwikkelde moderne technieken kunnen worden gebruikt. Het betekent wel dat men er bij de ontwikkeling meer uit moet gaan van technieken die aangepast zijn aan de situatie in de derde wereld' (Gamma handboek, 1987, blz 284, boek 9). Het is goed bedoeld want de aandacht wordt immers gelegd op het feit dat er meer aandacht nodig is voor contextspecifieke verschillen. Uit het stukje tekst komt echter een beeld naar voren van hulpeloze mensen die het zonder onze hulp niet zullen redden. De nadruk wordt gelegd op de hulpeloosheid en niet op de kracht van de mensen. Dit gebeurt in meer of mindere mate in de meeste boeken.

In de jaren negentig lijkt dit bijna volledig verdwenen. De beschrijvingen zijn veel neutraler met bijna geen waardeoordelen. De nadruk wordt minder gelegd op 'arme en hulpeloze' mensen. Er wordt minder gegeneraliseerd en er is meer aandacht voor de kracht en inventiviteit van mensen in ontwikkelingslanden. Soms komt nog wel naar voren dat 'wij' wel weten hoe een land het beste met haar problemen om kan gaan. Dit blijkt onder andere uit het volgende stuk tekst:

'Het overheidsbeleid in de stad dient er vooral op gericht te zijn om de migranten zo goed mogelijk op te vangen. De overheid zou huisvesting en werkgelegenheid moeten creëren. [.....] Overheden negeren vaak de problematiek in de steden. Zo doen veel overheden weinig om illegale krottenwijken te legaliseren. Dit is wenselijk omdat de mensen dan zelf verbeteringen aan hun woningen aanbrengen' (Global Village, 1998, blz 242, boek 17). In dit stuk tekst komt toch weer naar voren dat de ontwikkelde landen wel weten hoe het moet. Aan de ene kant is er een duidelijke trend te zien van een neutralere beschrijving waarin minder gegeneraliseerd wordt, maar aan de andere kant schemert toch nog af en toe een paternalistische houding door wat betreft de aanpak van problemen. Zoals ook uit voorgaande paragraaf bleek, komen er in het nieuwe millennium veel minder machtsrelaties uit de tekst naar voren. In twee van de vijf boeken werd zelfs expliciet genoemd dat ontwikkeling zeker niet per definitie verwestersing betekent. Dit werd ook in drie boeken uit de jaren negentig genoemd.

Machtrelaties:

- **Eind jaren zestig en jaren zeventig:** Machtrelaties in de tekst in alle boeken
- **Jaren tachtig:** in één boek *geen* machtsrelaties in de tekst duidelijk
- **Jaren negentig:** duidelijk minder machtrelaties. Af en toe een klein stukje tekst.
- **Nieuwe millennium:** duidelijk minder machtrelaties. Af en toe een klein stukje tekst.

De hypothese 'Uit de teksten over ontwikkelingslanden in schoolboeken komen machtsrelaties naar voren waarin Europa en het Westen in het algemeen als machtiger worden voorgesteld' kan bijna volledig als waar aangenomen worden tot de jaren negentig. Vanaf die jaren zijn er veel minder machtsrelaties in de tekst duidelijk. Toch zijn ze niet helemaal verdwenen.

7.3 Tegenstellingen?

Na de behandeling van voorgaande vragen uit het analyse schema is bekeken in hoeverre er sprake is van tegenstellingen zoals Said ze ook vond in zijn analyse, en die hij beschreef in zijn boek *Orientalism* uit 1987. Een voorbeeld van tegenstellingen die Said beschreef in zijn boek is te vinden in hoofdstuk 4, tabel 1. In de meeste boeken kwamen wel in meer of mindere mate tegenstellingen voor. Deze beschrijvingen waren echter niet zo frequent als in de analyses die Said maakte. Dit kan ook komen omdat het materiaal dat Said bestudeerde veel breder was dan alleen aardrijkskunde schoolboeken en dat het materiaal vaak veel ouder was. Vanuit het vak aardrijkskunde is het te verwachten dat er toch in een zekere mate van tegenstellingen gesproken wordt omdat dat aan de basis van het vak ligt. De tegenstellingen zouden echter geen waardeoordelen moeten bevatten omdat een neutrale objectieve beschrijving gewenst is in schoolboeken (en niet alleen in schoolboeken) vanaf de laatste decennia van de vorige eeuw. Onderwijs werd geacht meer de wetenschap te volgen en het werd niet meer geaccepteerd om onderwijs in te zetten voor propaganda redenen. Dit werd hiervoor nog wel vaak gedaan, bijvoorbeeld om de eenheid van Nederland te promoten (de Pater en van der Wusten, 1996).

Een sterk voorbeeld van tegenstellingen waarin het Westen er beter uit komt is te vinden in de boeken 5 en 4 (Geografisch perspectief deel 1, 1972 en Geografisch perspectief deel 1, 1977. Hierin worden de situaties van een boer in Nederland en een boer in India beschreven;

Boer Engerink klaagt zijn nood:

[...] Hij klaagt zijn nood tegen een (Nederlandse) toerist: 'Jullie kunnen met vakantie, jullie lonen stijgen elk jaar, jullie vakantie uitkeringen gaan regelmatig omhoog. Werken in de industrie of in een dienstverlenend bedrijf levert heel wat meer op dan werken op het land. De prijzen van de landbouwproducten stijgen niet of nauwelijks. Onze inkomsten nemen niet toe, maar ook voor ons stijgen de prijzen. [...] En de regering laat ons maar in de kou staan.' 'Maar kan de regering er eigenlijk wel wat aan doen?' vraagt de toerist voorzichtig. 'Wis en zeker' antwoord boer Engerink. 'De minister van landbouw moet in Brussel hogere prijzen laten vaststellen voor granen, suikerbieten, melk en eieren'. De toerist zegt aarzelend: 'Ik heb wel eens horen zeggen dat alle boeren samen teveel produceren en als de vraag naar landbouwproducten niet toeneemt, kan de prijs ook niet stijgen.' Boer Engerink knikt. 'Daar heeft u gelijk aan,' zegt hij, 'maar als we onze landbouwoverschotten nu eens zouden exporteren naar die delen van de wereld waar een tekort aan voedsel is? Het gaat toch niet aan dat in bepaalde delen van de wereld voedseltekorten zijn, terwijl hier in het westen, de productie afgeremd wordt.'

.....

Boer Krishna Sighn klaagt zijn nood:

De waterreservoirs van het kleine dorp Rasniputra in het zuidelijke deel van India zijn leeg [...] en de grond ligt braak. Vrijwel alles biedt een dorre aanblik. Krishna Sighn klaagt tegen zijn neef uit de stad: 'Ik heb mijn zaaigoed voor het volgende jaar moeten aanspreken, je moet toch wat te eten hebben?'. [...] 'Gaat Indira binnekort trouwen?' vraagt de neef, het gepeins van de oude man – hij is tweeënveertig jaar – onderbrekend. 'Ja' antwoordt de boer aarzelend, 'maar dan moet het wel een goede oogst worden want een huwelijksfeest is een kostbare zaak.' [...] Neef: 'Uw buurman vertelde dat mensen uit de stad in een dorp in de buurt een nieuw soort rijst hebben geplant die een hogere opbrengst heeft. Men zegt dat dit in veel meer delen in het land gebeurt en er nog veel meer graansoorten bestaan die hogere opbrengsten leveren.' Boer Krishna Sighn schudt zijn hoofd. Hij bromt; 'Dat mag dan allemaal waar zijn, maar vader en grootvader hebben het altijd zo gedaan als ik het nu doe. Zij wisten wel wat zij deden.'

(boek 4 blz. 128,129, boek 5 blz. 118, 119).

Uit dit voorbeeld komen een aantal tegenstellingen naar voren. De Nederlandse boer is modern tegenover de primitieve boer uit India. Deze boer heeft een passieve houding tegenover de actieve Nederlandse boer. Daarnaast denkt de boer uit Nederland logisch en rationeel en de Indiase boer onlogisch en irrationeel. Er zijn nog een aantal van deze tegenstellingen in de boekjes te vinden bijvoorbeeld in deze beschrijving van de middenklasse in ontwikkelingslanden; *'Zo heeft de middenklasse, als meest moderne groep, een grote invloed op het ontwikkelingsproces. Ze benut die invloed echter alleen maar ten eigen bate. Om de belangen van de meerderheid bekommert ze zich nauwelijks'* (boek 8, blz. 68). De middenklasse in ontwikkelingslanden is listig, onbetrouwbaar en egoïstisch tegenover de Westerse middenklasse die dit kennelijk niet is. Drie van de zes boeken schrijven erg in tegenstellingen (boek 7, 11 en 2). Dit komt het meest voor wanneer er over de cultuur of mentaliteit gesproken wordt. Daarin is de 'Westerse mens' logisch en rationeel en de bewoner van een ontwikkelingsland onlogisch en irrationeel. Er is eigenlijk maar één boek (boek 3) waar het nauwelijks voorkomt. Dit boek valt op tussen de anderen omdat het vrij neutraal is geschreven en er bijna geen waardeoordelen uit de tekst naar voren komen. Er is opvallend veel aandacht voor nuanceringen en de nadelen van Westerse inmenging. Een ander boek dat zeer neutraal in zijn beschrijvingen is, komt uit de jaren tachtig (boek 10). Hierboven is al over dit boek geschreven. In de jaren tachtig wordt er sowieso veel minder in tegenstellingen geschreven. De bewoordingen zijn veel neutraler. Dit zet door in de jaren negentig en het nieuwe millennium.

Tegenstellingen:

- **Eind jaren zestig en jaren zeventig:** Gesproken in tegenstellingen: 6 van de 7
- **Jaren tachtig:** Bijna niet
- **Jaren negentig en het nieuwe millennium:** Bijna niet

De hypothese *'In de aardrijkskunde boeken worden ontwikkelingslanden en de mensen die in deze landen wonen beschreven in tegenstellingen die staan voor het superieure westen en de zwakkere ontwikkelingslanden'* kan als waar worden aangenomen voor eind jaren zestig en de jaren zeventig. Daarna kan de hypothese niet meer geheel aangenomen worden omdat de teksten veel neutraler zijn geworden. Toch zijn er af en toe nog tegenstellingen te vinden in de teksten.

7.4 Conclusie

Uit voorgaande paragrafen is duidelijk geworden dat er vanaf de jaren negentig veel neutraler over ontwikkelingslanden geschreven wordt dan in de jaren zestig, zeventig en tachtig. Na de voorgaande analyse kan de hoofdvraag beantwoord worden: *In hoeverre komt orientalism en othering terug in de aardrijkskunde schoolboeken vanaf de jaren zestig?*

De postkoloniale kritiek kwam midden jaren tachtig in opkomst. Dit is terug te zien in de analyse van de verschillende decennia. In de jaren zestig en zeventig is normaal om Europa als superieur te beschrijven. Ook wordt de Westerse manier als dé manier voor ontwikkeling beschouwd. Er wordt nog veel in termen van ras gesproken waarbij allerlei bevolkingsgroepen ontzettend gegeneraliseerd worden. Natuurlijk moet dit wel in de context van de toenmalige heersende opvattingen geplaatst worden.

Wat betreft de beschrijvingen van ontwikkelingslanden in aardrijkskunde boeken is duidelijk dat dit in de nieuwere schoolboeken veel neutraler, dat wil zeggen zonder waardeoordelen en vooral beschrijvend, gebeurt dan vroeger. Bovendien worden ontwikkelingslanden niet meer als een probleem neergezet. Als ze nu behandeld worden is dat vaker als land op zichzelf waarbij ingegaan wordt op een specifieke problematiek (bijvoorbeeld migratie in Mexico). Op deze manier worden ze minder als slachtoffer gepresenteerd en meer als een apart land met eigen problemen en successen. In nieuwere onderzoeken over *othering* en oriëntalisme, waarin mediaberichten worden geanalyseerd, wordt vaak geconcludeerd dat er sprake is van een bepaalde framing van ontwikkelingslanden in de media. Machtrelaties zijn veelal zichtbaar en de Westerse normen en waarden worden bijna altijd als hoger voorgesteld. Uit dit onderzoek komt naar voren dat dit veel minder geldt voor aardrijkskunde schoolboeken. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de postkoloniale kritiek is doorgedrongen tot de auteurs. Toch is het de vraag of de auteurs zich bewust bezig houden met de postkoloniale kritiek. Wanneer er nog steeds termen als 'ras' of 'het Donkere Continent' gebruikt worden is er zeker nog wat vooruitgang op dit gebied te boeken. De auteurs gebruiken wellicht de beschrijvingen die in de lesboeken stonden in de tijd dat zij les kregen. Als dit zo is dan betekent het dat zulke beschrijvingen zich in iemands hoofd nestelen. Het is daarom extra belangrijk om bewust om te gaan met beschrijvingen van ontwikkelingslanden.

8 Conclusie

Dit onderzoek is gebaseerd op de volgende vraag: *Hoe worden ontwikkelingslanden vanaf de jaren zestig in aardrijkskunde schoolboeken gerepresenteerd en in hoeverre zie je de veranderende inzichten uit de ontwikkelingsgeografie terug in deze representaties?*

Wanneer er gekeken wordt hoe de inzichten uit de ontwikkelingsgeografie tot uitwerking komen in het aardrijkskunde onderwijs valt het op dat deze inzichten soms een aantal jaren nodig hebben voor ze in de boeken terug te vinden zijn. Zo kwam er eind jaren zestig al kritiek op de modernisatie theorie (Chant & McIlwaine, 2009). Toch klinkt er in de boeken uit de jaren zeventig en de jaren tachtig nog veel modernisatie door.

Als kritiek op de modernisatie theorie kwam het dependencia denken op (Chant & McIlwaine, 2009, Cypher & Dietz, 2009, Potter et al. 2004). Opvallend is dat in een aantal boekjes in vooral de jaren zeventig het dependencia model en het modernisatie denken naast elkaar worden gebruikt. Het dependencia denken kwam eind jaren zestig uit Latijns-Amerika over. Dit werd opgepikt want in de boeken uit de jaren zeventig komt de behandeling van deze denkwijze een aantal keer voor. Opvallend is dat er in de aardrijkskunde boeken weinig aandacht is voor de neoliberale aanpak. Deze kwam op als reactie op de kredietcrisis begin jaren tachtig. Wel wordt in de boeken uit de jaren tachtig en begin jaren negentig politieke instabiliteit als kenmerk van een ontwikkelingsland genoemd. In de SAP's van de neoliberale aanpak was goed bestuur een voorwaarde voor het verkrijgen van leningen (de Jong, 2006).

In de jaren negentig begonnen een aantal wetenschappers en beleidsmakers zich kritisch uit te laten over ontwikkelingshulp. Post-development kenmerkt zich door inzichten uit de ontwikkelingslanden zelf. Veel voorgaande ontwikkelingsstrategieën werden als Eurocentrisch bestempeld waarbij donorlanden vaak een verborgen agenda hadden. Volgens post-developmentalisten moet er meer aandacht zijn voor lokale kennis en *bottom-up* aanpakken. Daarbij moet rekening worden gehouden met contextspecifieke verschillen. De huidige internationale samenwerking wordt gekenmerkt door deze aandacht voor contextspecifieke en lokale verschillen.

In de aardrijkskunde boeken uit het huidige examenprogramma komen deze inzichten terug. De landen worden niet als ontwikkelingslanden op zich behandeld maar als land met eigen problemen en successen en met een bepaalde plaats in het wereldsysteem.

Duidelijk is dat de behandeling nu, verschilt met de jaren zestig, zeventig en tachtig. In de jaren zestig, zeventig en tachtig werd er doorgaans een apart hoofdstuk of een apart boek over ontwikkelingslanden en het ontwikkelingsvraagstuk gemaakt. De aandacht wordt vooral gericht op economie en modernisatie. Een politieke, culturele en sociale dimensie ontbreekt grotendeels. Midden jaren negentig, wanneer in 1997 een nieuw examenprogramma ingesteld wordt, verandert dit. Ontwikkelingslanden worden niet meer als apart onderwerp opgenomen. In het tweede fase model wordt het voor het aardrijkskunde onderwijs belangrijk gevonden om geografische werkwijzen aan te leren. De gedachte is dat als de leerlingen dat leren, ze de werkwijzen op allerlei gebieden kunnen toepassen (van der Vaart, 2005). Volgens deze gedachte is het dus niet meer nodig om regio's en gebieden apart te behandelen. De boeken behandelen daarom vooral bepaalde processen in willekeurige gebieden.

In het huidige examenprogramma, vanaf 2007, is er wel weer meer aandacht voor ontwikkelingslanden en het ontwikkelingsvraagstuk. De geografische werkwijzen wordt nog steeds belangrijk gevonden maar men heeft onderkend dat bepaalde kennis over regio's toch wel relevant is.

Groot verschil met de jaren zestig, zeventig en tachtig is de aandacht voor globalisering en processen binnen die globalisering. In de nieuwste aardrijkskunde boeken wordt beter duidelijk dan in de voorgaande decennia hoe gebeurtenissen en processen aan de andere kant van de wereld, invloed hebben op ons dagelijks leven in Nederland.

In de jaren tachtig kwam de postkoloniale kritiek tot ontwikkeling. Dit is voor een deel terug te zien in de analyse van de verschillende decennia. In de jaren zestig en zeventig is normaal om Europa als superieur te beschrijven. Ook wordt de Westerse manier als dé manier voor ontwikkeling beschouwd. Er wordt nog veel in termen van ras gesproken waarbij allerlei bevolkingsgroepen in grote mate gegeneraliseerd worden. De huidige boeken zijn veel neutraler in hun beschrijvingen. Toch sluipen er soms nog politiek incorrecte termen zoals 'ras' en 'het Donkere Continent' de boeken in. Ook klinkt er af en toe nog een paternalistische toon door. De auteurs zouden wellicht baat hebben bij een (opfris) cursus postkoloniale kritiek.

Daarnaast is het van belang om te onderkennen vanuit welke dimensie een land gepresenteerd wordt. In de boeken uit het huidige examenprogramma komt Azië bijvoorbeeld in grote mate als opkomende economie onder de aandacht. Dat is positiever dan bijvoorbeeld Afrika, waar vaker over de voedselonzekeerheid en ziektes wordt geschreven.

In de boeken is beeldvorming van ontwikkelingslanden geen onderwerp. Bezien in het licht van de vele onderzoeken die er op het gebied van representatie van ontwikkelingslanden bestaan, is het vreemd dat hier geen aandacht in de schoolboeken aan wordt gegeven. Aandacht voor stereotypering van ontwikkelingslanden in allerlei media is een relevant onderwerp. Geografie geeft inzicht in de verschillende invalshoeken van een onderwerp of verschijnsel en geeft de leerlingen de kennis die nodig is om de verschillende relaties tussen mensen, de wereld en de maatschappij te kunnen begrijpen (Anderson et. al, 2008). Aandacht voor representaties van landen zou daarom mijns inziens in elk geval onderdeel moeten uitmaken van een geografische denk –en werkwijze.

David Harvey betoogt in zijn artikel *The Sociological and Geographical Imaginations* (2006) dat mensen over een *geographical imagination* zouden moeten beschikken. Deze *geographical imagination* helpt mensen om hun eigen omgeving te begrijpen door te beseffen hoe plaats en ruimte van invloed zijn op iemands leven en omgeving. Gebeurtenissen in de wereld zoals terrorisme of de gevolgen van de oneerlijke wereldhandel voor ontwikkelingslanden kunnen hiermee worden begrepen en op waarde worden geschat (Harvey, 2006). Harvey benadrukt dat gebeurtenissen en verschijnselen elders in de wereld ook van invloed zijn op ons leven hier. Geografen houden zich van oudsher bezig met dit soort vraagstukken (Anderson et. al, 2008).

Daarnaast is het volgens Harvey van belang om te onderkennen dat er niet één werkelijkheid is. Geografische processen hebben altijd meerdere benaderingswijzen. Uit de theorie van hoofdstuk twee komt naar voren dat het ontwikkelingsvraagstuk een complex onderwerp is waarop vele zaken van invloed zijn en die op vele manieren benaderd kan worden. Sinds de jaren zestig is de dimensie waarin ontwikkelingslanden en ontwikkelingsproblematiek wordt beschreven veranderd van een nadruk op economie (modernistisch/kapitalistisch) naar globalisering. De focus blijft liggen op economie maar wel in een globale context. Binnen die globale context is in de nieuwe boeken ook aandacht voor culturele en sociale aspecten. In de huidige boeken worden wel meer aspecten van ontwikkelingsproblematiek behandeld maar ze worden vaak wel maar vanuit één oogpunt benaderd. Wellicht is hier een taak weggelegd voor de aardrijkskunde docenten. Zij kunnen beter dan geschreven tekst duidelijk maken dat er niet één werkelijkheid is en dat kennis van meerdere benaderingen nodig zijn voor we over een goede *geographical imagination* kunnen beschikken.

Literatuurlijst

Anderson et al. (2008) What is geography's contribution to making citizens? *Geography*, Vol. 93, part 1, spring 2008.

Beerends, H. & M. Broere (2004) *De bewogen beweging*. Amsterdam: KIT Publishers.

Beneker, T (2001) The 'Third World' and its Cultural Dimensions in Secondary Geography Education in the Netherlands. In: G. Stöber (eds.) (2001) *Fremde Kulturen im Geographie Unterricht*.

Buikema, R. & Iris van der Tuin (red) (2007) *Gender in media, kunst en cultuur*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Cypher, J.M. & J.L. Dietz (2009) *The Process of Economic Development*. Third Edition. London: Routledge.

Conway, D. & N. Heynen (2008) Dependency theories: From ECLA to André Gunder Frank and beyond. In: Desai, V.& R.B. Potter (2008) *The Companion to Development Studies*, Second Edition. Hodder Education. Pp: 92-95.

Chant, S. & C. McIlwaine (2009) *Geographies of Development in the 21st Century*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Crang, M. (2003). *Cultural Geography*. London: Routledge.

Degnbol-Martinussen, J. & P. Engberg-Pedersen (2003) *Aid. Understanding International Development Cooperation*. London: Zed Books Ltd.

Desai, V.& R.B. Potter (2008) *The Companion to Development Studies*, Second Edition. Hodder Education.

Dodde, N.L. (1983) *Het Nederlandse onderwijs verandert: Ontwikkelingen sinds 1800*. Muiderberg: Dick Coutinho.

Donkers, H. red. (1980) *De onderontwikkeling van de Derde Wereld*. Onderwijspakket van de beneden- en bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Nijmegen: SSN Nijmegen.

Dragt, H., W.A. Hofland, & R. Tamsma (red.) (1978) *De Geo Geordend. Brazilië als ontwikkelingsland*. Uitgave voor HAVO/VWO. Amsterdam: Meulenhof Educatief.

Dragt, H., W.A. Hofland, & R. Tamsma (red.)(1987) *De Geo Geordend. Indonesië als ontwikkelingsland*. C/D examen. Amsterdam: Meulenhoff Educatief.

Forrester, M (2000). *Psychology of the Image*. London: Routledge.

Harvey, D. (2006) The Sociological and Geographical Imaginations. *International Journal of Politics, Culture and Society*. 18, pp. 211-255.

Ginneken, J. van (1998). De schepping van de wereld in het nieuws. De 101 vertekeningen die elk 1 procent verschil maken. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, pp. 27-42.

Hoebink, P. & Van der Velden, F. (2001). Van tropenarts en vrijwilliger tot institutieopbouw: Nederlandse technische assistentie in verleden en toekomst. In: Schulpen, L. (red.)(2001). *Hulp in ontwikkeling, bouwstenen voor de toekomst van internationale samenwerking*. (pp. 75-90). Koninklijke van Gorcum. Assen.

Jong, de A. (2006) Development in a globalising world: Changing paradigms 1980-2005. In: Lindert, P., A. de Jong, G. Nijenhuis, & G. van Westen (eds.) (2006) *Development Matters*. Utrecht University. Pp. 21-34.

Kalb. D., W. Pansters, & H. Siebers (eds.)(2004) *Globalization & Development*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Kasbergen, H.J.C. & Ph. Koekkoek (1999) *Examenbundel VWO Aardrijkskunde*. Leiden: Uitgeverij Onderwijspers.

Kent, A., D. Lambert, M. Naish & F. Slater (eds.) (1996), *Geography in Education, Viewpoints on Teaching and Learning*. Cambridge University Press.

Krippendorff, K (2004) *Content analysis: an introduction to its methodology*. London: Sage Publications.

Lindert, P., A. de Jong, G. Nijenhuis, & G. van Westen (eds.) (2006) *Development Matters*. Utrecht University.

Lindert, P. & O. Verkoren (2003) *Continuity and Change in Dutch Development Cooperation*. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. Vol . 94, No. 3. pp. 401-407.

Lockman, Z (2004). *Contending Visions of the Middle East: The history and politics of Orientalism*. Cambridge: University Press.

Longhurst, B. (2004) *Topographies of Culture: Geography, Power & Representation*. In: E. Baldwin, red., *Introducing Cultural Studies*, pp. 168-174. Harlow: Pearson.

Luyendijk, J. (2006). *Het zijn net mensen; beelden uit het Midden-Oosten*. Amsterdam: Podium.

Mok, I. (1999) *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenschap en samenleving 1876-1992*. Amsterdam: ASCA Press.

Nagel, M.(2006), *Beeldvorming & Bewustwording; Afrika door de ogen van kinderen*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

NCDO (2009) *Barometer Internationale Samenwerking*. Uitgevoerd door Motivaction in opdracht van het NCDO.

Pater, B. de & H. van der Wusten (1996) Het geografische huis. Bussum: Coutinho.

Pauw, I & R. van der Vaart. (2005) Burgerschapsvorming in tijden van verwarring. Geografie, februari 2005.

Ponzanesi, S (2007) De kolonie als strijdtoneel: Phoolan Devi en de postkoloniale kritiek. Blz 94- 108 in: Buikema, R. & Iris van der Tuin (red) (2007) Gender in media, kunst en cultuur. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Potter, R.B., T. Binns, J. A. Elliot, & D. Smith (2004) Geographies of Development. Second Edition. Harlow: Pearson Education.

Potter, R.B. (2008) Theories, strategies and ideologies of development. In: Desai, V.& R.B. Potter (2008) The Companion to Development Studies, Second Edition. Hodder Education. pp. 67-71.

Power, M (2008) Enlightenment and the era of modernity. In: Desai, V.& R.B. Potter (2008) The Companion to Development Studies, Second Edition. Hodder Education. Pp. 71-75.

Ridder,de J.A (1994) Van Tekst naar Informatie; Ontwikkeling en toetsing van een inhoudsanalyse-instrument. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Roberts, C. W. ed. (1997) Text Analysis for the Social Sciences. Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts an Transcripts.

Simon, D. (2008) Neoliberalism, structural adjustment and poverty reduction strategies. In: In: Desai, V.& R.B. Potter (2008) The Companion to Development Studies, Second Edition. Hodder Education. Pp. 86-91.

Standish, Alex(2008) Changing Perspectives in High School World Geography: 1950-2005, Journal of Geography,107:4,121 — 130.

Stanford Encyclopedia of Philosophy (2008). Mental Imagery.Beschikbaar op World Wide Web <<http://plato.stanford.edu/entries/mental-imagery/>>

Stichting leerplan ontwikkeling (2006) Een basis voor burgerschap: Een inhoudelijke verkenning voor funderend onderwijs. SLO: Enschede.

UNDP (2009) Statistics Human Development Index. Beschikbaar op Wold Wide Web <<http://hdr.undp.org/en/statistics/>>

Vaart, van der. R.J.F.M (1990) Aardrijkskunde op school. Leiden: Martinus Nijhoff Uitgevers.

Vaart, van der. R.J.F.M (2005) De Bosatlas in de klas. Hoofdstuk 2 in: Ormeling, F (2005) Biografie van de Bosatlas. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Vaart, van der. R.J.F.M (2001) Kiezen en delen. Beschouwingen over de inhoud van het schoolvak aardrijkskunde. Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Universiteit Utrecht (Oratie).

Van Dale Online woordenboek (2010) Beschikbaar op World Wide Web <<http://www.vandale.nl/>>

Walford, R. (2001) Geography in British Schools 1850-2000. London: Woburn Press.

Walle, van der (2006) Van theorie tot politiek. Over de politieke vertaling van ontwikkelingstheorieën door door Nederlandse politieke partijen in de jaren 1989-2003. NCDO.

Wekker, G (2007) Disciplinariteit als strijdtoneel: Gloria Anzaldúa en interdisciplinairiteit. Blz 61-79 in: Buikema, R. & Iris van der Tuin (red) (2007) Gender in media, kunst en cultuur. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Wolfs, R (1991) De Derde Wereld in schoolboeken. Enschede: Instituut voor Leerplanontwikkeling.

Zevenbergen, A. (2002). De deskundige: leerling en leermeester, een halve eeuw uitzending van ontwikkelingswerkers. Ministerie van ontwikkelingssamenwerking. Tuysel BV. Hardinxveld-Giessendam.

Bijlagen

Bijlage 1: Schoolboeken uit de analyse

17 Aarts, M., H. ten Berge, M. Impelmans, K. Oost, B. Valentijn, J. de Zwart (1998) Global Village. Via Delta Aardrijkskunde. Theorieboek havo/vwo. Leiden: SMD Educatieve Uitgevers

19 Adriaens, D., G. Steenbakkers, M. van Zijl, A. Zwierstra (1999) Terra. Domein Migratie en Mobiliteit. Themaboek vwo bovenbouw. Groningen: Wolters-Noordhoff

9 Atzema, O., A. van Doorn, B. Jansen, C. de Heus, W. Lentjes, K. Tammes, M. Terlingen, P. Teune (1987) Gamma Aardrijkskunde voor de bovenbouw, handboek. Den Bosch: Malmberg

5 Berghe, van den, A., A. Bos, J. Dekker, J. van Mourik, W. Stokroos (1977) Geografisch perspectief deel 1. Groningen: Wolters-Noordhoff

4 Berghe, van den, A., A. Bos, H. Buitenkamp, J. Dekker, J. van Mourik, W. Stokroos (1972) Geografisch perspectief deel 1. Groningen: Wolters-Noordhoff

15 Beukenkamp, P., G. Bosch, J. de Bruin, J. Hauer, O. Kooij, J. Markusse, J. Rutgers, P. Spruit, O. Verkoren (1981) Wereld in delen. Deel 3. Haarlem: Gottmer Educatief

1 Bredemeijer, A., J. Kruijt, J. van der Elst, G. Cannoo (1971) Kern Geografie. Nederland- Suriname- Ned. Antillen, problemen, projecten, presentaties, deel 5/6 VH. Amsterdam: W. Versluys

2 Bredemeijer, A., J. Kruijt, B. Tosseram (1968) Kern Geografie. Welvaartstreven der volken, deel 4a. Amsterdam: W. Versluys

11 Bredemeijer, A., J. Kruijt, B. Tosseram (1968) Kern Geografie. De veranderende mensheid, deel 4b. Amsterdam: W. Versluys

21 Dijk, H., H van Nijnatten (1999) Atlantis aardrijkskunde voor de tweede fase vwo. Politiek en ruimte. Zutphen: Thieme

8 Doorn, van A., B. Jansen, P. van Baal (red.) (1979, ongewijzigd vanaf 1977) Geografisch Milieu, bovenbouw, deel 1. Den Bosch: Malmberg

7 Dragt, H., W. Hofland, R. Tamsma (red.) (1978, ongewijzigd vanaf 1971) Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden, De geo geordend voor bovenbouw vwo/havo. Amsterdam: Meulenhoff Educatief

10 Dragt, H., W. Hofland, R. Tamsma (red.) (1987) Indonesië als ontwikkelingsland. Geo geordend. Examenuitgave. Amsterdam: Meulenhoff Educatief

- 24 Gerits, G (2004) Atlantis. Migratie en vervoer havo. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 25 Gerits, G., I. Hendriks (2004) Atlantis. Politiek en ruimte vwo. Utrecht/Zutphen: Thieme-Meulenhoff
- 3 Haddingh, Th., B. Nelemans, P. Spruit (1976) De aarde, onze woonplaats, 6 vh. Groningen: Wolters-Noordhoff
- 16 Krijger, C., Lentjes, W., T. Savelkouls, M. Terlingen, P. Teune (1994) Wereld in werking. Basisboek hv. Den Bosch: Malmberg.
- 14 Lentjes, W. & P. de Mas (1990) Marokko. HV editie. Den Bosch: Malmberg
- 18 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (1999) Wereldwijs handboek. vwo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 20 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (1999) Wereldwijs handboek. havo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 26 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (2003) Wereldwijs handboek. havo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 27 Lentjes, W., H. Palings, T. Savelkouls, J. Schuiringa, M. Terlingen, P. Teune (2003) Wereldwijs handboek. vwo tweede fase. Den Bosch: Malmberg
- 13 Sanders, A., & P. Trommar (1991) Aarde in Balans. Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden. Marokko. Examenuitgave havo/vwo. Leiden: Uitgeverij Educatief
- 12 Sanders, A., & P. Trommar (1987) Aarde in Balans. Algemene problematiek van de ontwikkelingslanden. Indonesië als ontwikkelingsland. Examenuitgave havo/vwo. Leiden: Uitgeverij Educatief
- 22 Wanrooij, B van (1999) Atlantis aardrijkskunde voor de tweede fase vwo. Zutphen: Thieme
- 23 Wanrooij, B van (2004) Atlantis aardrijkskunde voor de tweede fase vwo. Zutphen: Thieme

Bijlage 2: Kenmerken per ontwikkelingstheorie

Modernisatie theorie:

- fasen van Rostow
- Uitgaan van *trickle down* en *spread* effecten
- Industrialisatie is voorwaarde voor ontwikkeling
- Landbouw moet gecommmercialiseerd worden
- Westerse technologie moet gebruikt worden voor ontwikkeling
- Lokale tradities en gebruiken moeten verdwijnen
- Eurocentrische theorie

Kritiek:

- Weinig aandacht voor basisbehoeften
- Schuld alleen gelegd bij ontwikkelingslanden
- Er wordt geen rekening gehouden met geografische verschillen

Dependencia theorie:

- Kolonialisme als context
- Uitbuiting door het kapitalistische Westen
- Aanpak van onderliggende economische en sociale structuren
- Nadruk op nadelige positie ontwikkelingslanden
- Westen als kern en voormalige koloniën als periferie
- Protectie maatregelen overheid
- Import substitutie industrie

Kritiek:

- Theorie is te gesimplificeerd/gegeneraliseerd
- Er wordt geen rekening gehouden met geografische verschillen
- Nadruk ligt alleen op externe factoren, niet op interne

Neoliberale theorie:

- Vrije markt economie en vrije wereldhandel als ideaal
- Privatisering van bedrijven
- Aantrekken van (buitenlandse) investeerders
- Westerse economie als voorbeeld
- Voortborduren op modernisatie theorieën
- Slecht bestuur en bemoeienis van de staat wordt als voorbeeld voor mislukking gezien
- De landen moeten minder importeren en meer exporteren

Kritiek:

- Geen rekening gehouden met oneerlijke handelsbarrières in Europa en de VS
- Erg hard voor mensen die al arm zijn, verschillen tussen arm en rijk worden groter

Post-development:

- Kritiek op alle voorgaande theorieën omdat deze niet hebben gewerkt
- Aanpak moet *bottom-up*
- Uitgaan van lokale kennis en ontwikkeling
- Promotie van een eerlijker discours in de representatie van ontwikkelingslanden

Kritiek:

- Romantisch beeld van lokale kennis en ontwikkeling
- Er wordt geen rekening gehouden met het Westerse aandeel in onderontwikkeling

Bijlage 3: Resultaten analyse

Eind jaren zestig en jaren zeventig, 7 boeken

Aantal bladzijden over ontwikkelingslanden: 38, 36, 61, 94, 43, 33, 39	
Apart hoofdstuk of apart boek?: 6 van de 7 boeken	
<p>Opbouw:</p> <p>Ontwikkelingslanden inleiding Armoede als kenmerk Geografische kenmerken Overige kenmerken (economie, bevolkingsgroei, landbouw) Ontwikkelingshulp ..... Inleiding Sociale stelsel Economisch stelsel Ruimtelijke aspecten Plaats van ontwikkelingslanden in de wereld ..... Geschiedenis Economie en ontwikkeling Wereldbevolking Agrarische vraagstukken Stad in 3^e wereld Case studies ..... Kenmerken Economische ontwikkeling Ontwikkelingssamenwerking MNO's en gevolgen Stedelijke problematiek Bevolkings- en voedselproblemen</p>	<p>Moesson Azië</p> <ul style="list-style-type: none"> - sociaal economische structuur - westerse invloeden - ontwaken zuidoost Azië <p>India</p> <ul style="list-style-type: none"> - bestrijding armoede - industrialisatie <p>Indonesië</p> <ul style="list-style-type: none"> - algemeen gedeelte - taal - onderwijs - volksgezondheid - economisch leven <p>.....</p> <p>Europese exploitatie Europese 'opvoeding' Huidige problemen van ontwikkelingslanden</p>
<p>Thema's:</p> <p>Kenmerken ontwikkelingslanden Urbanisatie Snelle bevolkingsgroei Lage productiviteit landbouw en industrie Eenzijdige export Grootgrondbezit Ontwikkelingshulp Ontwikkelingstheorieën Twee klassen Politieke instabiliteit Geringe sociale mobiliteit</p>	<p>3 5 5 3 1 2 3 1 1 1 2</p>

Groene revolutie/ voedselvraagstuk	4
Bnp	2
Acculturatie	3
Economie	3
Kolonisatie	3
Industrialisatie	4
Onafhankelijkheid	2
Rassen discriminatie	1
Slechte infrastructuur	2
Genoemd als kenmerk van ontwikkelingsland:	
Honger	3
Ziekte/ slechte gezondheidszorg	3
Slechte huisvesting	1
Analfabetisme/lage scholing	7
Omvangrijke landbouw	6
Slecht ontwikkelde dienstsector	1
Hoge urbanisatie	5
Slechte infrastructuur	4
Laag bnp/armoede	4
Snelle bevolkingsgroei	7
Lage productiviteit	4
Eenzijdige export	4
Weinig industrie	3
Politieke instabiliteit	2
Lage consumptie	1
Onmacht massa/ arme onderlaag	3
Geringe integratie bevolkingsgroepen	1
Afhankelijkheid rijke landen	1
Verslechterde ruilvoet	1
Groeiende buitenlandse schuld	1
Werkeloosheid	2
Overdreven macht besturende toplaag	4
Traditionele instelling	2
Slechte voedselvoorziening	2
Geen middenstand	2
Industrie in handen buitenland	2
Centrum-periferie	1
Gebruik energie	1
Gebruik staal	1
Gebruik krantenpapier	1
Spierkracht als energiebron	2
Ongunstig geografisch milieu	1
Bevolking te traag en wantrouwend tegenover vernieuwingen	1
Inzichten uit wetenschap:	
Modernisatie	7
neoliberaal	2

Rechtvaardige wereldhandel	3
Centrum- periferie	2
Vicieuze cirkel	1
Dependencia	3
Import substitutie	1
Aandacht communistische strategieën	2
Post development	1
Mentaliteits verandering	3
Voor en nadelen besproken?: 3	
Kanttekeningen (zoals westerse afhankelijkheid en oneerlijke wereldhandel)?: 4	

Jaren tachtig, 4 boeken

Aantal bladzijden over ontwikkelingslanden: 130, 34, 39, 26	
Apart hoofdstuk of apart boek?: 4	
Opbouw: Enkele kenmerken Theorieën voor verklaring Demografie Economie Ontwikkelingshulp Indonesië: Fysisch milieu Koloniale verleden Demografie economie ..... Kernmerken onderontwikkeling Oorzaken Knelpunten en oplossingen Platteland en stad Ontwikkelingssamenwerking	Indonesië: Kennismaking Natuurlijke omgeving De bevolking Economie Indonesië als ontwikkelingsland ..... Geschiedenis/ koloniale relaties Wereldhandel Industrie
Thema's: Honger en ondervoeding Analfabetisme Demografie Verstedelijking Lage arbeidsproductiviteit Agrarische sector Industrialisering Grootgrondbezit Theorieën Kolonisatie Ontwikkelingsstrategieën Groene revolutie Stad in derde wereld	 1 1 2 2 1 3 3 1 1 2 1 2 1

Ontwikkelingshulp	3
Dekolonisatie	1
Wereldhandel	1
Genoemd als kenmerk van ontwikkelingsland:	
Honger	1
Ziekte/ slechte gezondheidszorg	1
Slechte huisvesting	1
Analfabetisme/lage scholing	2
Omvangrijke landbouw	3
Hoge urbanisatie	1
Laag bnp/armoede	3
Snelle bevolkingsgroei	3
Eenzijdige export	2
Politieke instabiliteit	1
Werkeloosheid	1
Slechte voedselvoorziening	2
Toestand milieu	1
Politieke onvrij	1
Regionale ongelijkheid	1
Weinig voorzieningen	1
Inzichten uit wetenschap:	
Dependencia	3
Rostow	1
Vicieuze cirkel	1
Modernisatie	3
centrum periferie	1
Voor en nadelen besproken?:	1
Kanttekeningen (zoals westerse afhankelijkheid en oneerlijke wereldhandel)?:	2

Jaren negentig, 9 boeken

Aantal bladzijden over ontwikkelingslanden: 34, 36,50, 5, 64, 59,2,1, 28	
Apart hoofdstuk of apart boek?: 2	
Kleine themahoofdstukken of paragrafen: 4	
<p>Opbouw: Ontwikkelingslanden in wereldsysteem Kenmerken en verschillen in ontwikkelingslanden Ontwikkeling van platteland MNO's en grote informele sector ..... Korte thema hoofdstukken: Migratie en mobiliteit in ontwikkelingslanden Vervoer in Ghana Ecologische voetafdruk ontwikkelingslanden ..... Oorzaken migratie Dossier Mexico en migratie Bangladesh overstromingen Israel/Palestina; de strijd om ruimte</p>	<p>Territoriale conflicten Bangladesh en overstromingen Migratie Urbanisatie Dossier Mexico en migratie Transmigratie Indonesië Vervoer in ontwikkelingslanden Milieugebruiksruimte van ontwikkelingslanden Israel/Palestina: de strijd om ruimte superdossier ..... Kenmerken onderontwikkeling Agrarische ontwikkelingspolitiek ..... Kenmerken Theorieën voor verklaring Demografie Economie Ontwikkelingshulp</p>
<p>Thema's: Geschiedenis Oorzaken van onderontwikkeling Kenmerken en verschillen tussen ontwikkelingslanden Traditionele landbouw Grootgrond bezit Voedselvraagstuk Progressieve boeren strategie Groene revolutie Biotechnologie Formele en informele sector MNO's Newly Industrialising Countries EG en ontwikkelingslanden Schuldenlast Nederlands ontwikkelingsbeleid Economische structuur Urbanisatie Migratie en mobiliteit Toerisme in ontwikkelingslanden Ecologische voetafdruk/ duurzame ontwikkeling Infrastructuur en vervoer Territoriale conflicten Bevolkingsgroei</p>	<p>2 1 1 3 2 1 1 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 5 6 1 2 2 1 2</p>

Industrie	1
Honger en ondervoeding	1
Naties en grenzen	1
Bangladesh overstromingen	1
Israel/Palestina; de strijd om ruimte	1
Genoemd als kenmerk van een ontwikkelingsland:	
BNP/gemiddeld inkomen	3
Analfabetisme	2
Omvangrijke landbouw	3
Zuigelingensterfte	1
Aantal mensen onder de armoede grens	2
Honger	1
Geen toegang tot hulpbronnen om te ontwikkelen	1
Fragmentarische modernisering	3
Overdreven macht besturende toplaag	2
Grootgrondbezit	1
Ruimtelijke ongelijkheid	3
Bevolkingsgroei	3
Economische afhankelijkheid	2
Eenzijdige export	2
Werkeloosheid	2
Grote informele sector	3
Urbanisatie	3
Politiek instabiel	1
Lage productiviteit	1
Ongunstige ruilvoet	1
Inzichten uit de wetenschap:	
Modernisatie	1
Dependencia	2
Centrum- periferie	3
Bottum-up	1
Basic needs strategie	1
Voor en nadelen van theorieën behandeld?: 1	
Kanttekeningen (zoals westerse afhankelijkheid en oneerlijke wereldhandel)?: 1	

2000 tot 2006, 5 boeken

Aantal bladzijden over ontwikkelingslanden: 4, 1, 5, 28, 50
Apart hoofdstuk of apart boek?: 0
Kleine themahoofdstukken of paragrafen?: 4
Alleen losse tekst: 1
Opbouw:
Onderzoeksopdracht- vervoer in Nigeria
Vervoer in ontwikkelingslanden
.....
Territoriale conflicten Nigeria (case)
.....

<p>Oorzaken migratie Dossier Mexico en migratie Bangladesh overstromingen Milieugebruiksruimte van ontwikkelingslanden Israel/Palestina; de strijd om ruimte superdossier .....</p> <p>Territoriale conflicten Bangladesh en overstromingen Migratie Urbanisatie Dossier Mexico en migratie Transmigratie Indonesië Vervoer in ontwikkelingslanden Milieugebruiksruimte van ontwikkelingslanden Israel/Palestina: de strijd om ruimte superdossier</p>	
<p>Thema's: Vervoer in ontwikkelingslanden Primate cities, Urbanisatie Migratie Territoriale conflicten Milieu Geschiedenis Wereldhandel</p>	<p>2 3 3 2 2 1 2</p>
<p>Genoemd als kenmerk van een ontwikkelingslanden: Geen kenmerken genoemd in deze boeken</p>	
<p>Inzichten uit de wetenschap: Er worden geen theorieën besproken en er komen ook geen inzichten uit de wetenschap terug. Daarvoor is de informatie over ontwikkelingslanden te fragmentarisch</p>	
<p>Voor en nadelen van theorieën behandeld?: nee</p>	
<p>Kanttekeningen (zoals Westerse afhankelijk en oneerlijke wereldhandel)?: 2</p>	

Nieuwste examenprogramma vanaf 2006, 7 boeken

Aantal bladzijden over ontwikkelingslanden: 49, 25, 63, 53, 62, ± 60, ±100	
Apart hoofdstuk of apart boek?: 6	
Kleine themahoofdstukken of paragrafen?: 1	
<p>Opbouw: Zuidoost-Azië: Afbakening en gebiedskenmerken Ontwikkelingen in Z-O Azië Regionale verschillen Vergelijking met China en India</p> <p>Z-O Azië actueel: Ontbossing De samenleving en natuurrampen Stad en platteland in Z-O Azië Chinese minderheden in Z-O Azië Nationalisme, religie en conflicten .....</p> <p>Grensgebied tussen Mexico en VS: Verschillen tussen Mexico en de VS De grens gaat open Aan twee kanten van de grens</p> <p>Globalisering: Welke soort landen zijn er? Samenwerkingen tussen landen Groot-Brittannië en India .....</p> <p>Voedselverdeling Voedseltoegankelijkheid</p>	<p>Verschillen tussen Mexico en VS Grensgebied Mexico en VS Migratie geschiedenis Mexico VS</p> <p>Globalisering Groot-Brittannië en India vergeleken .....</p> <p>Kenmerken van Indonesië als ontwikkelingsland: Natuur en fysisch Koloniale verleden Economische dimensie Sociaal-culturele dimensie Politieke dimensie</p> <p>Actuele vraagstukken Indonesië: Tropisch regenwoud (ontbossing) Bedreiging eenheid .....</p> <p>Indonesië: Fysisch, cultureel en politieke kenmerken Demografie, cultuur, bevolkingsverspreiding Economie Ontbossing Conflicten .....</p> <p>Geschiedenis en verdeling van wereld Samenhang en verscheidenheid in de wereld Globalisering (Groot-Brittannië, India, Kenia) Wereldvoedselvraagstuk</p>
Thema's:	
Vervoer in ontwikkelingslanden	1
Primate cities, Urbanisatie	3
Migratie	6
Milieu	3
Geschiedenis	4
Wereldhandel	4
Z-O Azië als regio	1
NIC's	2
Landbouw	3
Centrum-periferie	1
Toerisme	1
Economie	2
	6

Demografie	5
Globalisering	1
Illegalen	2
Remittances	2
Maquiladoras	3
Culturele spanningen/ conflicten	2
Kenmerken rijke en arme landen	1
Oorzaken van armoede	2
Cultuurgebieden	2
Honger en ondervoeding	1
Technische oplossingen voedseltekort	2
Sociaal- economische gelaagdheid	1
Ongelijk grondbezit	1
Vrouwen in de landbouw	1
Aids	1
Verwoestijning	1
Krottenwijken	1
Verwestering	2
Natuurrampen	2
Industrie	
Ontbossing	
Genoemd als kenmerk van een ontwikkelingslanden:	
Laag BNP per hoofd	4
Lage HDI ranking	3
Hoog percentage werkzaam in de landbouw	5
Analfabetisme	2
Lage levensverwachting	1
Fragmentarische modernisering	4
Grote informele sector	3
Laag opleidingsniveau	1
Corruptie	1
Slechte infrastructuur	1
Natuurlijke omstandigheden	1
Onlogische en ingewikkelde wetten en regels voor bedrijven	1
Ongunstige ruilvoet	2
Schulden	1
Dualistisch economie	1
Hoog urbanisatie tempo	1
Hoog sterftcijfer	1
Veel jonge mensen	2
Percentage mensen onder de armoede grens	2
Politieke instabiliteit	1
Ongelijk grondbezit	1
Hoog geboortecijfer/snelle bevolkingsgroei	3
Zwakker economische structuur	2
Ernstige armoede onder brede lagen van de bevolking	2

Eenzijdige export	1
Maatschappelijke hindernissen	1
Hoog percentage zuigelingensterfte	1
Te weinig voedsel	1
Inzichten uit de wetenschap:	
Centrum periferie	4
SAP's	1
Import substitutie industrie	2
Myrdal, cumulatieve causatie theorie, backwash effects, spread effects	1
Voor en nadelen van theorieën behandeld?: 1 (nadelen van SAP's)	
Kanttekeningen (zoals Westerse afhankelijk en oneerlijke wereldhandel)?: 4	